

עורף במלחמה: המשמר האזרחי בתל-אביב, 1938–1945

משה נאור

מבוא

מלחמת העולם השנייה המחישה במובנים רבים את משמעותה של המלחמה המודרנית על מאפייניה האלימים, הטוטליים ומחוללי השינוי. הפגיעה הצבאית המכוונת באוכלוסייה אזרחית, גיוס כוח האדם והתגייסות הכלכלה והמשאבים החומריים והרוחניים לטובת המאמץ המלחמתי הבליטו בין השאר את חשיבותו של העורף האזרחי במלחמה ואת טשטוש ההבחנה בין חייל לאזרח ובין עורף לחזית. מאפיינים אלה של המלחמה מצאו את ביטויים גם בהתגייסותו של היישוב היהודי בארץ-ישראל למאבק הצבאי של בעלות-הברית, מאבק שבמסגרתו רכש היישוב ניסיון צבאי וארגוני ופיתח מודעות באשר למאפייניה של המלחמה המודרנית. שיתוף-הפעולה בין היישוב לבין הממשל הבריטי והתגייסות היישוב למלחמה כללו לא רק את גיוס כוח האדם ושליחתו לחזית ואת גיוס המשק הכלכלי והתאמתו לצורכי המאמץ המלחמתי, אלא גם את התארגנות העורף האזרחי, שבאותה עת היה נתון לאיום צבאי והיה יעד להתקפות אוויריות. התארגנות העורף האזרחי, שנועדה בין השאר לאפשר את המשך קיומן של מסגרות החברה ואת תפקודן התקין במלחמה, ושהיתה גם מרכיב בהתפתחותו הבטחונית והמוניציפלית של היישוב כחברה וולונטרית, באה לידי ביטוי בפעילותו של המשמר האזרחי בתל-אביב.

המשמר האזרחי בתל-אביב הוקם בסוף ספטמבר 1938, בשלהי המרד הערבי, ופורק במאי 1945, עם סיום מלחמת העולם השנייה. אופן הקמתו – ביוזמה מקומית שהיו מעורבים בה ארגונים אזרחיים שונים ומועצת עיריית תל-אביב – שיקף את תופעת ההתנדבות ואת התגבשותה של חברה אזרחית ולאומית בעיר תל-אביב, שהיתה מרכז אוכלוסין כלכלי ותרבותי של היישוב היהודי בארץ-ישראל.¹ במהלך כל שלבי פעילותו עסק המשמר האזרחי

* המאמר מבוסס על עבודת גמר לתואר שני שנכתבה בחוג להיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים בהדרכתו של פרופ' אלון קדיש. משה נאור, 'המשמר האזרחי בתל אביב, 1938-1945', עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2000. עבודה זו זכתה במלגת עידוד על שם עוזי נרקיס מטעם העמותה להנצחת זכרו ופועלו של עוזי נרקיס ומרכז גלילי על שם ישראל גלילי.

1. על התגבשותה של חברה אזרחית בתל-אביב ועל התפתחותה של העיר בשנות העשרים והשלושים ראו: ענת הלמן, 'התגבשותן של חברה אזרחית ותרבות עירונית בתל-אביב בשנות העשרים והשלושים',

במגוון תפקידים הנוגעים לארגון האוכלוסייה האזרחית בעורף, ובהם הגנה אזרחית מפני התקפות מן האוויר, שמירה על הסדר, סיוע לפליטים ולנפגעים, הפגנת סולידריות עם הלוחמים בחזית, פיקוח על מחירי מזון ועידוד הגיוס לצבא הבריטי. מאמר זה עוסק בשלבי ארגונו ופעילותו של המשמר האזרחי על רקע מהלכי המלחמה ועל רקע יחסיו של השלטון המקומי הבורגני-אזרחי בתל-אביב עם הממשל הבריטי ועם המוסדות הלאומיים של היישוב בהנהגתה הריכוזית של תנועת הפועלים. במאמר ייבחנו דרכי התמודדותו של המשמר האזרחי עם סוגיות כמו הגדרת מטרותיו, אופן ארגונו כמשמר עירוני או ארצי ועיצוב דמותו כארגון אזרחי או צבאי, ותידון גם הטענה כי התמשכות המלחמה חוללה שינוי בתהליך התפתחותו של המשמר האזרחי, שבסופו של דבר הפך מארגון מקומי המבוסס על התנדבות ושכנוע עצמי למסגרת הפועלת מתוקף חוק ומשמעת.

הקמתו של המשמר האזרחי

המשמר האזרחי הוקם על רקע התחדשות פעולות הטרור בתל-אביב במחצית השנייה של שנת 1938. לאחר חודשים ארוכים של שקט יחסי והפוגה באירועי המרד הערבי פרצו ביוני 1938 עימותים אלימים בין יהודים לערבים, שהתחוללו בעיקר על קו התפר שבין העיר יפו לבין שכונותיה הדרומיות של תל-אביב. ירי מנשק קל, הטלת פצצות והטמנת מוקשים היו מקצת האירועים שהובילו להידרדרות המצב הבטחוני ולהתערערות תחושת הביטחון בקרב תושבי תל-אביב. לכך נתוספו הפרות סדר המוניות של אלפי תושבים יהודים, שהתקהלו בקרבת קו התפר כשהם מתעמתים עם כוחות המשטרה ומנסים לפגוע בעוברי אורח ערבים.² חוסר הביטחון ששרר בתל-אביב והעובדה שכוחות 'ההגנה' היו עסוקים בהגנה על גבולות העיר לצד המשטרה הובילו את מועצת עיריית תל-אביב להעלות את הדרשה להקים כוח עזר של אזרחים מתנדבים, שתפקידו יהיה לסייע למשטרה בשמירה על הסדר.³ דרישתה של מועצת עיריית תל-אביב, בראשותו של ראש העירייה ישראל רוקח, התבססה על מעמדה המיוחד של תל-אביב, שהוכרה בשנת 1934 כעיר שבסמכותה לחוקק חוקי עזר עירוניים. כמו כן הסתמך רוקח על פעילותה של המשטרה העירונית בעיר מאז תחילת שנות העשרים ועד סיפוחה למשטרה הכללית בשנת 1932. המשטרה העירונית, שבין היתר אכפה את חוקי העזר העירוניים, ביטאה את עצמאותה המוניציפלית של תל-אביב והמחישה את

חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2000; יעקב שביט וגדעון ביגר, ההיסטוריה של תל-אביב, א, משכונות לעיר (1909-1936), תל-אביב 2001.
 2. לאחר הוצאתו להורג של חבר האצ"ל שלמה בן-יוסף בסוף חודש יוני פרצו בתל-אביב מהומות והמשטרה פיזרה אותן בכוח תוך כדי פציעתם של רבים והטלת עוצר על העיר. ראו: דבר, 30.6.1938.
 3. פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית תל-אביב, 3.7.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 10/6/12.

מעמדה המיוחד⁴. זאת ועוד, רוקח חתר ליצור כוח חוקי עירוני הנתון למרותה של עיריית תל-אביב, כמשקל נגד לכוחו של ארגון 'ההגנה'. רוקח, שמונה לתפקידו בשנת 1936, המשיך לבסס בכך את שליטתם של החוגים האזרחיים בעירייה ולחזקם לנוכח חולשתם הפוליטית במוסדות הלאומיים. יש לזכור כי במחצית השנייה של שנת 1938 גברה מעורבותה של הסוכנות היהודית, בראשותו של דוד בן-גוריון, בארגון 'ההגנה'. חיוזק מגמת הריכוזיות בארגון עורר בחוגים האזרחיים את החשש ש'ההגנה' תהפוך למעין ארגון צבאי של מפלגות הפועלים.⁵ לכן פעל רוקח – כחבר בהנהגת 'ההגנה', ומיולי 1938 גם כחבר נשיאות 'כופר היישוב' – לשמירת האיזון הפוליטי בתוך 'ההגנה' ולצמצום מעורבות הארגון בתחומי פעילות שלא נגעו ישירות לאיום הערבי.

בקשותיה של מועצת עיריית תל-אביב לגייס אזרחים לצורכי שמירה על הסדר וסיוע למשטרה בהגנה על גבולות העיר נתקלו בהתנגדותו של הממשל הבריטי. הוא סירב לאשר את גיוסם של שוטרים מיוחדים בתל-אביב בטענה שהעיר היא אחד המקומות הבטוחים והשקטים ביותר בארץ-ישראל.⁶ רק לאחר דרישות חוזרות ונשנות, ובמיוחד בעקבות ההתקפה הערבית על תל-אביב ב-8 בספטמבר 1938 – התקפה שנהדפה בסיוע כוחות 'ההגנה' – הסכים הממשל לגייס כמה מאות שוטרים מיוחדים.⁷ ואולם, גיוסם של שוטרים אלה, שהוצבו בגבולות העיר ללא נשק, לא פתר את בעיות הביטחון של תל-אביב ואף לא את שאלת השמירה על הסדר הציבורי בעיר. משום כך תמך ראש העירייה ביוזמה מקומית להקמתו של משמר אזרחי בתל-אביב.

אם נבקש לשרטט תמונה של קבוצת מייסדי המשמר האזרחי, שהתכנסו לישיבתם הראשונה ב-28 בספטמבר 1938, נוכל להבחין במספר קווים מאפיינים.⁸ חיים אלפרין שירת בגדוד

4. על המשטרה העירונית בתל-אביב ראו: ידיעות עיריית תל-אביב: ספר השנה של עיריית תל-אביב-יפו לשנת תרצ"ח, עמ' 90-91; יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, כרך ב, חלק שני, תל-אביב 1964, עמ' 211; אילן שחורי, חלום שהפך לכרך: תל-אביב, לידה וצמיחה, תל-אביב 1990, עמ' 171-181.
5. נחום בוגנר, מחשבה צבאית ב'הגנה', תל-אביב 1998, עמ' 41-42.
6. פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית תל-אביב, 26.6.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 10/6/12. השוטרים המיוחדים היו כוח של אזרחים מתנדבים לשעת חירום, שפעלו בזמנם הפנוי ובלא שכר וסייעו בעבודת המשטרה הכללית.
7. ידיעות עיריית תל-אביב, 1-2 (שנה תשיעית) (ספטמבר-אוקטובר 1938), עמ' 41. בישיבת מועצת עיריית תל-אביב שנערכה ב-4 בספטמבר כונו המתנדבים שעזרו למשטרה בפעילותה 'אנשי המשמר האזרחי'. בעיתון דבר נמסר כי ב-12 בספטמבר 1938 התגייסו למשמר האזרחי בתל-אביב כמאתיים נוטרים נוספים, הם נשבעו שבועת אמונים במשטרה ונשלחו לתחנות המשטרה השונות בעיר, אולם הכוונה היתה לאזרחים שהועסקו כשוטרים מיוחדים וסייעו למשטרה בשמירת גבולות העיר.
8. פרוטוקול ישיבת הוועדה היוזמת להקמת המשמר האזרחי, 28.9.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1. בישיבה נכחו סעדיה שושני, אברהם זברסקי, חיים אלפרין, צבי לופט, יצחק רפפורט, ברוך טורוקר, עמנואל טובים, פריץ-סימון נוימן, דוד גליקסון, וולסלי אהרון ושלמה יפה. לפי חיים אלפרין היו יוזמי הקמת המשמר האזרחי וולסלי אהרון, רפפורט, טובים, גליקסון, טורוקר ואלפרין. ראו: חיים אלפרין, תל-אביב, הוצאת המשמר האזרחי, תל-אביב 1944, עמ' 47.

העברי 'הראשון ליהודה' במלחמת העולם הראשונה בדרגת סרג'נט, ולאחר המלחמה היה מעורב בהקמתם של כמה ארגונים ציבוריים בתל-אביב. הוא היה מפקד המשטרה העירונית בתל-אביב בכל שנות פעילותה, ממקימי אגודת מכבי האש בתל-אביב בשנת 1925, ומפקדו הראשון (1930-1933) של גדוד המתנדבים באגודת מגן דוד אדום בתל-אביב. ד"ר פריץ-סימון גיומן, יושב-ראש אגודת החיילים המשוחררים מהגדודים העבריים בארץ-ישראל, וצבי לופט, קצין לשעבר בצבא האוסטרי ואחד מאנשי ההסתדרות ומפא"י, השתייכו לקבוצה המייצגת יוצאי צבאות זרים וחיילים לשעבר בגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה, שהיו חברים במספר ארגוני חיילים משוחררים שפעלו בתל-אביב.⁹ עמנואל טובים, שהיה יושב-ראש אגודת המהנדסים בתל-אביב ופעיל בהתאחדות בעלי התעשייה, ולצדו המהנדס יצחק רפפורט והתעשיין שלמה יפה, שהיה ממנהלי יריד המזרח בתל-אביב, ייצגו במשמר האזרחי קבוצה חברתית של מהנדסים ותעשיינים, שדגלו בתפיסה אזרחית של מעורבות בשמירה על המשך אורח החיים התקין בתל-אביב על רקע התערעורת המצב הבטחוני. טובים, שהיה ממייסדי אגודת ירדי ים 'זבולון' וממקימי 'מכבי' בפטרבורג, ויוסף אהרון, שהיה פעיל בתנועת 'מכבי', ייצגו מרכיב נוסף בקבוצת מייסדי המשמר האזרחי - זה של חברי אגודות ספורט. חשיבותן של אגודות הספורט בתקופת היישוב היתה בהיבט הפוליטי שלהן ובהשקפות הנבדלות שייצגו (הרעיון המעמדי שייצגה אגודת 'הפועל' לעומת הרעיון העל-מעמדי שהודגש ב'מכבי'), כמו גם בעובדה ששימשו מכשיר להגשמת משימות לאומיות, בטחוניות וחינוכיות.¹¹ לסיום יש לציין בין מקימי המשמר האזרחי גם את נציגי עיריית תל-אביב, שייצגו את מעורבות העירייה ואת תמיכתה בארגון: סעדיה שושני, שהיה חבר בהנהגת 'ההגנה' ובוועדת הביטחון של העירייה ונציג החוגים האזרחיים במועצת העיר, ואברהם זברסקי, נציג ההסתדרות במועצת עיריית תל-אביב וחבר ועדת הביטחון של העירייה. כאמור, המשמר האזרחי הוקם על רקע התחדשות המרד הערבי. עובדה זו עולה מתוכנית ההקמה, שחיברו חיים אלפרין, יצחק רפפורט ועמנואל טובים. בתוכנית צוין כי מטרת המשמר האזרחי היא 'לעמוד לימין עיריית תל-אביב ככוח עזר לשם שמירה על הסדר ובטחון הציבור בימי פורענויות, הפרעת סדרים מבחוזן, מלחמה וכו' בגבולות היישוב היהודי של העיר תל-אביב'.¹² תפקידי המשמר האזרחי כללו הרחקת סקרנים מאזורי התקפה, סיוע

9. על הקמת אגודת מגן דוד אדום ראו: נסים לוי, פרקים בתולדות הרפואה בארץ-ישראל 1799-1948, חיפה 1998, עמ' 243-255.
10. בין ארגוני החיילים אפשר לציין ארגונים כמו אגודת הקצינים העברים בארץ-ישראל, התאחדות לוחמי החזית העברים בארץ-ישראל, איגוד החיילים המשוחררים מהגדודים העבריים בארץ-ישראל והאיגוד הארץ-ישראלי של משתתפי המלחמה היהודים. את המאמץ לאיחוד כל הארגונים הללו ריכז זיגמונד-אדלר פון-פרידמן (איתן אבישר), נשיא ההתאחדות העולמית של לוחמי החזית, שמקום מושבה הועתק באוקטובר 1938 מווינה לתל-אביב.
11. על אגודות הספורט בארץ-ישראל ראו: חיים קאופמן, 'אגודות הספורט הציוניות - מספורט לאומי לספורט פוליטי', זמנים, 63 (קיץ 1998), עמ' 81-92.
12. פרטוקול ישיבת הוועדה היוזמת לייסוד המשמר האזרחי, 28.9.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

בפינוי אוכלוסייה מאזורי סכנה והובלת רכוש; עזרה בעבודות ביצור במקומות מותקפים כחלק מהסיוע לכוחות 'ההגנה'; השתתפות בכיבוי הצתות רחבות היקף ככוח מסייע למכבי האש; הושטת עזרה ראשונה לקורבנות התקפה; ליווי כוחות משמר בעיר ובנקודות הספר, ואימון בהתגוננות מפני התקפות אוויר.¹³ לשם מימוש הסעיף האחרון בתוכנית הארגון, ולאחר שתוכנית ההקמה אושרה ב־29 בספטמבר 1938 בוועדת הביטחון של עיריית תל-אביב, הנחה רוקח את מפקדת המשמר האזרחי לתאם את פעולותיה עם הוועדה העירונית להתגוננות מפני התקפות מהאוויר. ועדה זו הוקמה בפברואר 1938, ביוזמת הממשל הבריטי ובשיתוף עיריית תל-אביב, במסגרת היערכות עירונית וארצית לקראת מלחמה.¹⁴ במקביל הוקם בתל-אביב ועד מיוחד לטיפול בנושא ההתגוננות האזרחית ביוזמת אגודת הקצינים העברים בארץ-ישראל ובשיתוף ארגוני עובדים, ארגוני ספורט, מגן דוד אדום, שירותי כיבוי האש וארגוני נשים.¹⁵ התארגנות זו, שמקורה היה בקהילה, שיקפה את אופיו המיוחד של היישוב היהודי, שהיה מאורגן בארגונים וולונטריים שונים.

הוועדות השונות שעסקו בארגון העורף התבססו בעבודתן על הדגם הבריטי לארגון העורף במלחמה טוטלית.¹⁶ באירופה, ובבריטניה בפרט, גבר החשש מפני התקפות אוויריות בייחוד לאחר מלחמת האזרחים בספרד, שהמחשישה את עוצמתו של כוח ההרס האווירי במלחמה טוטלית.¹⁷ על רקע זה הניחה הוועדה המיוחדת להתגוננות מפני התקפות אוויר כי 'התפקיד שתמלא האווירייה במלחמה הבאה יעלה בחשיבותו על מה שנעשה בעבר. האווירונים יתקפו לא רק את שורות הצבא אלא יפגעו גם באזורי היישוב האזרחי, והתקפה זו יכולה להופיע כהפתעה לאזרחים השקטים בימים הראשונים של התפרצות המלחמה'. חברי הוועדה סברו כי ההגנה האקטיבית, כלומר השימוש באמצעי לחימה לצורך הגנה על האוכלוסייה,

13. חברי ועדת הביטחון היו רוקח, שושני, זברסקי, דב הוז וצבי דוד פנקס. ראו: פרוטוקול ישיבת ועדת הביטחון של עיריית תל-אביב, 29.9.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412.
14. חברי הוועדה היו: יהודה שיפמן – המהנדס העירוני בעיריית תל-אביב, סגנו משה רויטמן, דב גפן – המפקח הסניטרי העירוני, ד"ר משולם לבונטין – מנהל בית-החולים הדסה ויושב-ראש אגודת מגן דוד אדום, חיים אלפרין, וד"ר יוסף קוט ממגן דוד אדום. ראו: פרוטוקול התייעצות בשאלת ההתגוננות מפני התקפות אוויר והתקפות גז, עיריית תל-אביב 13.2.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 4/402.
15. הוועד הוקם ביוזמתם של אגודת הקצינים העברים בארץ-ישראל, התאחדות לוחמי החזית העברים בארץ-ישראל, אגודת המהנדסים והארכיטקטים, אגודת הרופאים, אגודת הכימאים, חברי קלוב התעופה בתל-אביב ואגודת ויצ"ו, ובהשתתפות נציגי מכבי אש ונציגים מבית-החולים הדסה וממגן דוד אדום. ראו: מהוועד הפועל של התאחדות לוחמי החזית העברים בארץ-ישראל אל הנהלת עיריית תל-אביב, 14.8.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 4/402.
16. על התפתחות מערך ההתגוננות האזרחית בבריטניה במלחמת העולם השנייה ראו: Terence H. O'Brien, *Civil Defence*, London 1955.
17. המושג 'מלחמה טוטלית' בא לציין את כוח ההרס במלחמה המודרנית ובהעברת שדה המערכה מהחזית לעורף בעקבות התפתחות אמצעי הלחימה והתעופה, לצד התגייסותה הכללית של המדינה על כל משאביה למאמץ המלחמתי. על המושג 'מלחמה טוטלית' ראו: Carroll Berenice, *Design for Total War: Arms and Economics in the Third Reich*, The Hague 1968.

תוטל על הממשלה והצבא, ואילו ההגנה הפסיבית, קרי התארגנות האוכלוסייה להתגוננות מפני התקפות אוויריות, תהיה מוטלת על היישוב האזרחי ועל מוסדותיו. לנוכח כל זאת הומלץ על חלוקת תל-אביב לאזורים, על הכנת אמצעים לאספקת צורכי היישוב האזרחי בזמן התקפה, על קביעת סידורים ואמצעים למניעת בהלה ולשמירה על הסדר בזמן התקפה ועל פרסום חוקי התגוננות. בין השאר המליצה הוועדה להקים 'ארגון מסודר בעל משמעת חזקה שיימצא מיד במקומות הקבועים בשבילו, וידריך את התושבים למלא את המוטל עליהם. ארגון כזה צריך להיות מגויס מתוך שורות הציבור – המשמעת צריכה להיות צבאית וכוחו צריך להיות כוח המשטרה ויקרא בשם "משטרת עזר"¹⁸. נראה כי הארגון המתאים שעמד לנגד עיניהם של חברי הוועדה היה המשמר האזרחי. ואמנם, ב-6 באוקטובר 1938 קבע ראש עיריית תל-אביב כי האחריות לארגון מערך התגוננות מפני התקפות מהאוויר תועבר לידי המשמר האזרחי.¹⁹ מכאן ואילך שימש המשמר האזרחי כוח עזר לשמירה על הסדר ובה-בעת ארגון להתגוננות מפני התקפות מן האוויר. בניגוד לאירופה הנערכת למלחמה לא היה היישוב ערוך דיו למקרה של התקפות אוויריות. חיפה, כמרכז אסטרטגי וצבאי בריטי, היתה העיר היחידה בארץ-ישראל שזכתה להגנה אנטי-אווירית של הצבא הבריטי ולהשתתפותו של הממשל בהקמת מערך להתגוננות פסיבית. מדיניותה של בריטניה בכל הנוגע להתגוננות הפסיבית בארץ-ישראל יושמה בידי משרד המושבות הבריטי, לאחר שנקבעה בוועדה להגנת המושבות (Overseas Defence Committee) שבקבינט המלחמה הבריטי. לפי הוראת הוועדה אמור היה הממשל הבריטי בארץ-ישראל להשתתף בהקמת מערך להתגוננות פסיבית בחיפה. כמו כן הוצע לשקול את האפשרות להקים מערך הגנה דומה בשדה התעופה בלוד ובצומת הרכבות הראשי בארץ-ישראל, בסמוך ללוד.²⁰ בשאר אזורי ארץ-ישראל הסתכמה פעילותו העיקרית של הממשל הבריטי במתן סיוע, ייעוץ והדרכה למועצות מקומיות ולעיריות שהיו מעוניינות בהקמת מערך התגוננות מפני התקפות מהאוויר.²¹

המשמר האזרחי, כגוף המופקד על הכנת האוכלוסייה למקרה של התקפה אווירית ומתוקף היותו ארגון עירוני הכפוף למועצת עיריית תל-אביב, נזקק לאישור פעולה מן הממשל הבריטי. בתוכנית להקמת המשמר האזרחי נאמר כי 'בהתחשב עם הצורה הכללית של הסידורים

18. מוועדת המשנה להגנה בפני התקפות אוויר אל ראש עיריית תל-אביב, תזכיר בנושא הגנה בפני התקפות אוויר, 16.3.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 4/402. בתחילת המלחמה היו המונחים הרווחים 'התגוננות פסיבית' ו'התגוננות בפני התקפות מהאוויר'. רק מ-1943 ואילך נעשה רווח השימוש במונח 'הגנה אזרחית'.

19. מיהודה נדיבי, מזכיר העיר תל-אביב, לאליעזר דובינסקי, מרכז המשמר האזרחי, 6.10.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 4/402.

20. From High Commissioner for Palestine to Secretary of State for the Colonies, 22.6.1939, PRO, CO 733 412/6

21. בפתח-תקווה החל ראש העירייה, שלמה שטמפפר, לבחון את האפשרות לארגן התגוננות אזרחית בעיר כבר באפריל 1938. ראו: ארכיון עיריית תל-אביב 4/402.

המוצעים, ייתכן שמן הראוי יהיה להגשים את דבר הארגון באופן ציבורי גלוי. במקרה כזה יכולה לשמש הגושפנקא של הארגון נגד התקפות אוויר.²² ואכן, ראש עיריית תל-אביב פנה למושל מחוז הדרום בבקשה לקבל אישור פעולה בעבור המשמר האזרחי בתל-אביב. רוקח הציג את המשמר האזרחי כארגון להתגוננות פסיבית שהוקם ביוזמת עיריית תל-אביב, בדומה לארגונים מקבילים שהוקמו באירופה ובייחוד באנגליה. מאחר שתקציב העירייה היה כפוף לאישורו של מושל המחוז הבהיר רוקח כי פעילות המשמר האזרחי לא תמומן מכספי העירייה. עם זאת ניסה ראש עיריית תל-אביב לבחון את עמדת הממשל בכל הנוגע לפעילות המשמר האזרחי בתחום השמירה על הסדר, ולכן הזכיר כי קיימת אפשרות שהמשמר האזרחי יסייע למשטרה בשמירה על הסדר בתל-אביב.²³

האישור החוקי לפעילות המשמר האזרחי ניתן בעיצומו של שיתוף-פעולה צבאי בין היישוב היהודי לבין הממשל הבריטי בארץ-ישראל. ואולם, בה-בעת פעל הממשל הבריטי למנוע את הקמתו של צבא יהודי או את ניצולן של יחידות לגאליות לכיסוי פעולות 'ההגנה'. סוגיית המשמר האזרחי בתל-אביב הועלתה לראשונה לדיון בישיבת המועצה המבצעת בממשלת פלשתינה (Executive Council), שנערכה ב-24 בדצמבר 1938. מכיוון שמטרות המשמר האזרחי לא היו ברורות הורה הנציב העליון למושל מחוז הדרום לבחון את הכוונות המסתרות מאחורי הקמת הארגון. בעקבות הברור דיווח המושל, בישיבת המועצה שנערכה ב-10 בינואר 1939, כי כוונתם של יוזמי המשמר האזרחי היתה להקים כוח עזר לעת חירום. עם זאת לא שללו במחוז את האפשרות של התפתחות כוונה צבאית במסגרת המשמר האזרחי - כפי שקרה, לטענתם, בארגוני נוער וספורט יהודיים. כדי למנוע כל אפשרות של שימוש פוליטי או צבאי בארגון המליץ המומחה הבריטי לבטחון פנים, צ'רלס טיגרט (Tegart), כי הממשל הבריטי יעודד את המשמר האזרחי לעסוק בתחום ההתגוננות מפני התקפות מן האוויר בדומה לארגונים עירוניים באנגליה, אבל זאת בליווי הדרכה בריטית ובפיקוח הדוק. את ההחלטה לאשר את פעילותו של המשמר האזרחי קיבל הנציב העליון, הרולד מקמייקל (H. A. MacMichael). בשלב הראשון החליט הנציב לפעול להבאתו מלונדון של יועץ מיוחד להתגוננות, שאמור היה לארגן את מערך ההתגוננות בתל-אביב. במקביל הורה הנציב העליון למושל המחוז לעקוב אחר פעולות המשמר האזרחי, לוודא שנשמרת המסגרת הלגאלית שלהן ולעודד את פעילות הארגון בתחום ההתגוננות מפני התקפות מהאוויר.²⁴ לבסוף, ב-31 בינואר 1939, התקבל בעיריית תל-אביב האישור החוקי לפעילות המשמר

22. פרוטוקול ישיבת ועדת הביטחון של עיריית תל-אביב, 29.9.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412. ארגון נוסף שפעל בתחום ההגנה האזרחית היה אגודת 'מגן אוויר', שהוקמה בפברואר 1939 ביוזמת ד"ר משולם לבונטין, יושב-ראש אגודת מגן דוד אדום וחבר איגוד החיילים המשוחררים מהגדודים העבריים בארץ-ישראל. מטרת האגודה היתה הדרכת האוכלוסייה בנושא ההתגוננות מפני התקפות אוויריות, אולם עקב התנגדותה של מפקדת המשמר האזרחי הופסקה פעילותה. ראו: פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי, 14.7.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

23. מרוקח לנציג מחוז הדרום, 28.10.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412 (אנגלית).

24. Executive Council Decisions, 24.12.1938, PRO, CO 814/34

האזרחי בעיר. עם זאת, האישור ניתן אך ורק לפעילות בתחום ההתגוננות מפני התקפות מן האוויר (Air Raid Precaution), ואילו על כל פעילות אחרת הקשורה בעבודת המשטרה הוטל איסור.²⁵

מתנדבים במלחמה

למרות המגבלות שהוטלו על פעילותו שימש המשמר האזרחי אמצעי לגיבוש החברה היהודית בתל-אביב ולעידוד ההזדהות האזרחית והרעיון הלאומי.²⁶ מייסדי המשמר האזרחי ראו בהקמתו יעד חינוכי של חיוזק הקשר בין האזרח לעיר, ורוקח אף הגדיר את המתנדב כ'אזרח אחראי' הממלא את חובתו.²⁷ תל-אביב היתה עיר בעלת גוון קפיטליסטי ובורגני, שייחודה בלט במיוחד על רקע מרכזיותו של רעיון ההתיישבות החקלאית והחלוצית שהובילה תנועת הפועלים באותה עת.²⁸ זאת ועוד, מבחינה חברתית ייצגה תל-אביב את המחנה האזרחי ואת המעמד הבינוני העירוני, ובכך גם ניסתה להגשים את תפיסת החברה האזרחית כפי שצמחה באירופה – תפיסה הדוגלת במעורבות האזרח בעניינים ציבוריים. המשמר האזרחי אפשר את פיתוחה של תודעה אזרחית ובה-בעת נתן מקום לביטוייה של תודעה לאומית. מכאן שבתורה מגויסת, שכמעט כל פעולותיה נמדדות במידת תרומתן לבניית האומה והמדינה שבדרך, ניתנה לאזרח התל-אביבי אפשרות לבטא את הרגש הלאומי בהתגייסותו למשמר האזרחי.

כארגון של מיליציה עממית אפשר המשמר האזרחי למתנדב להמשיך בעיסוקיו היומיומיים, לא לעבור על החוק, לא להזדהות עם מפלגה כלשהי, ובכל זאת להרגיש כי הוא תורם למאבק הלאומי ולשמירת עירו. כך למשל הסביר ברוך טורוקר, מייסדי הארגון:

בהכרת מייסדי המשמר האזרחי חובה אזרחית אינה מסתיימת בהשתייכות לגוף ציבורי זה או אחר. אף לא בשמיעת הרצאות ונאומים, בהצבעה או בתשלום מסים בלבד. נוסף על כל אלה, מצווה אזרחית עליונה היא הגשמת שירות אזרחי על-ידי כל אחד בגופו הוא. מידת ההצלחה של המשמר האזרחי היא תוצאה של הרגשת המוני תושבי העיר כי

25. מקצין מחוז תל-אביב אל ראש עיריית תל-אביב, 31.1.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412 (אנגלית).

26. על המשמר האזרחי בתקופת פעילותו בשנות השבעים של המאה ה-20 כדוגמה ליחס שבין חברה וולונטרית (כמו זאת שהתגבשה בארץ בתקופת היישוב) לבין עקרון הממלכתיות במדינת ישראל ראו: Baruch Kimmerling, 'The Israeli Civil Guard', in: Louis A. Zurcher & Gwyn Harries Jenkins (ed.), *Supplementary Military Forces: Reserves, Militias, Auxiliaries*, London 1978, pp. 107-125

27. מרוקח לנציב המחוז, 26.12.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412 (אנגלית).

28. אילן טרואן, 'תל-אביב בשנות העשרים והשלושים: אידאולוגיות מתחרות בעיצוב דמות המטרופולין הציוני', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ב, כרך א, ירושלים 1990, עמ' 396.

הוקמה מסגרת נוספת המאפשרת גם לאיש העם הפשוט היושב בעיר, המטופל בדאגות ומיזמויות, לתרום את שירותו הוא לצורכי העיר והיישוב.²⁹

אך ההתגייסות למשמר האזרחי היתה חשובה לא רק כביטוי של רגש אזרחי ולאומי אלא גם כאפשרות לשיפור המצב הכלכלי והמעמד החברתי ולהשגת תחושת שייכות לארגון – זאת בייחוד בחברה שבה ההצטרפות לארגון כלשהו היתה תנאי כמעט הכרחי להשתייכות, וביתר שאת בתקופה כלכלית קשה כמו זו שהיתה בחודשים הראשונים של מלחמת העולם השנייה.³⁰ ואמנם, אל מפקדת המשמר האזרחי הועברו בקשות רבות לסיוע במציאת עבודה, ומפקדת הארגון אף שקלה להקים צרכניות לשירות חברה.

במסגרת הסמלים של ארגון התנדבותי מעין-צבאי, ממושמע והייררכי הונהגה תלבושת אחידה עם סמלים ודרגות, ובכל שנה, ביום השנה להיווסדו של המשמר האזרחי, נערך מצעד חגיגי בהשתתפות חבריו.³¹ על האופי המיליציוני של המשמר האזרחי תעיד העובדה שבמקרים חמורים של הפרות משמעת ננקטו עונשים של השעיה מחברות בארגון או של הרחקה משורותיו. בחברה מגויסת, שבה תחושת השייכות היתה כה מהותית, נודעה השפעה לצעדי ההשעיה שננקטו נגד חברים במשמר האזרחי. כך למשל ידוע על 'מקרים כשנשים באו אל מפקדי הגדודים וביקשו אותם, שיחזירו לשירות את בעליהם, שהוצאו עקב עברה זו או אחרת, בטענה כי אין הן יכולות מבושה להיראות ברחוב'.³²

במהלך כל שנות קיומו ניסה המשמר האזרחי לשמור על אופיו כארגון הפתוח לכל שכבות הציבור, בלא קשר למצבם הכלכלי, למעמדם החברתי או למוצאם העדתי של המתנדבים. הגיוס הראשון למשמר האזרחי החל ב-18 בדצמבר 1938. לאחר הקמתו של מנגנון מיוחד, שהכין את התשתית לגיוס תוך כדי הקמת תחנות רישום בבתי-ספר, ולאחר פרסום מודעות ברחבי העיר ופנייה לארגונים מקצועיים, נרשמו במשך חמישה ימים קרוב ל-8000 איש, שהיוו 40 אחוז מן הגברים בתל-אביב שגילם בין 30 ל-50. גיל המתנדבים נקבע כך שלא ייפגע גיוס כוח האדם לארגון 'ההגנה'. מבין הנרשמים צורפו 4000 מתנדבים לשורות המשמר האזרחי, ואילו היתר נלקחו בחשבון כמאגר כוח אדם לגיוס נוסף בעת הצורך.³³

29. תסכית רדיו: '5 שנים למשמר האזרחי', אוקטובר 1943, אצ"מ S5786/25.

30. על חשיבות ההשתייכות לארגונים ראו: יואב גלבר, 'התגבשות היישוב היהודי בארץ-ישראל, 1936-1947', בתוך: משה ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, ב. תקופת המנדט הבריטי, ירושלים 1994, עמ' 308.

31. בספטמבר 1939 נקבע כי באופן זמני תונהג בארגון תלבושת אחידה של גרבי ספורט, מכנסי האקי קצרים, חולצה ספורטיבית בצבע האקי וכובע בארט. בין אנשי המשמר לקצינים הבדילו דרגות שונות בצבעים שונים.

32. הבוקר, 13.12.44.

33. ידיעות עיריית תל-אביב, 6-7 (שנה תשיעית) (פברואר-מרס) 1939, עמ' 164. לקראת תחילת הגיוס הוקם גרעין של 200 איש, והם החלו בארגון התשתית לרישום המתנדבים ובחלוקת העיר לאזורים. בכל אזור הוקמו ועדות לניהול ענייני המשמר האזרחי. בהתבסס על תיקי ועד הקהילה בעיר הוכנו רשימות של דיירי הבתים וכרטיסיות לרישום של 8000 מתנדבים בני 30 עד 50.

מכלל המתנדבים, 37% היו בעלי מלאכה, 17% פקידים, 14% בעלי מקצועות חופשיים, 14% סוחרים ו-10% פועלים.³⁴ בחלוקה לפי מקצועות עיסוק משתקף הפרופיל הכלכלי והחברתי של תל-אביב, ובעיקר מקומו ומשקלו של המעמד הבינוני, שקבע את צביונה של תל-אביב כעיר של מסחר זעיר, שירותים ומלאכה.³⁵ כשנתיים לאחר מכן, באוקטובר 1941, היו 18% מחברי המשמר האזרחי פועלים, 18% פקידים, 18% בעלי מלאכה, 18% בעלי בתים, 10% בעלי מקצועות חופשיים ו-18% ללא הגדרה מקצועית.

נתון בולט הוא אחוז החברים במשמר האזרחי שמקצועם אינו מוגדר ושייצגו מגור בתתי-מיומן ומובטל, שמספרו גדל עקב המצב הכלכלי הקשה בתחילת המלחמה ובשל קשיי הקליטה של העולים שהגיעו לארץ-ישראל בשנות השלושים. בחינת התפלגותם של חברי המשמר האזרחי על-פי אפיוני מין, גיל ומצב משפחתי מלמדת כי בעת הקמתו של הארגון, בהתאם למדיניותו בעניין גיוס מתנדבים מבוגרים, התנדבו אליו גברים בלבד, שגילם נע בין 30 ל-50. לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה החל המשמר האזרחי לצרף לשורותיו גם נשים, בשל הצורך בהגדלת מספר הפעילים בשירותי ההתגוננות. בתחילה גויסו הנשים לתפקידים של תורניות ומרכזניות בתחנות ההתגוננות, ולאחר מאי 1940 הן צורפו לארגון כפקחיות וכחברות בפלוגה לעזרה סוציאלית. באוקטובר 1941, מכלל 5000 חברי המשמר האזרחי 3900 היו גברים ו-1100 נשים. מקרב הגברים, 2500 היו בני 30-40, ועוד 1400 איש היו מעל גיל 40. בקרב הנשים היו 640 בגיל שבין 18 ל-30, 345 בגיל 30 עד 40, ו-115 מעל גיל 40.³⁶ באשר למוצא עדתי, אמנם לא נמצאו נתונים מספריים המתארים את המרכיב העדתי במשמר האזרחי, אך ידוע כי בפעילות הארגון בלט חלקם של יוצאי גרמניה ואוסטריה. התאחדות עולי גרמניה ואוסטריה עודדה את חבריה להצטרף לשורות המשמר האזרחי, ולא אחת הועלו תלונות מצד הציבור על שימוש נפוץ בשפה הגרמנית בקרב פקחי המשמר האזרחי, שלא זו בלבד שדיברו ביניהם בשפה לוועזית, אלא שאף אכפו את הוראות ההאפלה בגרמנית.³⁷

34. ידיעות עיריית תל-אביב, שם.

35. על צביונה זה של תל-אביב ראו: משה ליסק, 'עלייה, קליטה ובניין חברה בארץ-ישראל בשנות העשרים (1918-1930)', בתוך: ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, ב. תקופת המנדט הבריטי, עמ' 282-287.

36. חיים אלפרין, 'המשמר האזרחי בשלוש שנות קיומו', ידיעות עיריית תל-אביב, 2-1 (שנה שתיים-עשרה) (אוקטובר-נובמבר 1941), עמ' 16.

37. השימוש בשפה הגרמנית התקבל בעוונות על רקע המאבק לחיזוק השפה העברית, אך גם משום החשש - שהועלה לא אחת - מפני הפעלתם של סוכנים גרמנים, העלולים להתחזות לחברי המשמר האזרחי. ראו: מנדיבי לאלפרין, 14.8.1940, ארכיון עיריית תל-אביב 4/413. על מקומם של עולי מרכז אירופה בכוחות הביטחון של היישוב ראו: יואב גלבר, מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם, 1933-1948, ירושלים 1990.

כוח, סדר והתגוננות פסיבית

מייסדי המשמר האזרחי קבעו כי הוא יהיה ארגון התנדבותי נטול זיקה פוליטית. שלושת חברי המפקדה, חיים אלפרין, צבי לופט ויצחק רפפורט, שתפקידם היה לנהל את פעילות הארגון, מונו מטעם מועצת המשמר האזרחי בשיתוף ועדת הביטחון של עיריית תל-אביב וראש העירייה, ואילו מועצת המשמר האזרחי, שתפקידה היה לפקח על פעולות המפקדה, הורכבה מיוזמי רעיון הקמתו של המשמר האזרחי, מנציגי חוגים ציבוריים ומשני נציגי ועדת הביטחון של עיריית תל-אביב.³⁸

בנובמבר 1938 החליט ישראל רוקח לצרף את המהנדס דב קולמן, איש התנועה הרוויזיוניסטית, כחבר במפקדת המשמר האזרחי. החלטה זו עוררה סערה פוליטית, שאיימה על שלמות הארגון. רוב חברי מועצת המשמר האזרחי התנגדו לצירופו של קולמן. רוקח, לעומת זאת, סבר כי שיתופם של חברי התנועה הרוויזיוניסטית בענייני הציבור והביטחון של היישוב הוא הכרחי. משום כך פעל לצירופו של נציג התנועה למפקדת הארגון, אף שהדבר נתפס כהתערבות פוליטית.³⁹ רק באפריל 1939, לאחר סדרה של דיונים, הוחלט לצרף את קולמן למפקדת המשמר האזרחי, במקביל לצירופם של נציג ההסתדרות ושל נציג החוגים האזרחיים למפקדה.⁴⁰ בניסיון למנוע התערבות פוליטית דומה נקבע כי חברי מועצת המשמר האזרחי ייבחרו בבחירה אישית לתקופה של שנה בהחלטת מועצת עיריית תל-אביב, וכי תפקידם יהיה לפקח על פעולות המשמר האזרחי תוך כדי שמירה על שלמותו ועל עקרונותיו היסודיים של הארגון. כמו כן הוחלט כי מועצת עיריית תל-אביב תקבע את הרכב המפקדה, שתבחרו ייבחרו מקרב חברי מועצת המשמר האזרחי.⁴¹

נוסף על מפקדת המשמר האזרחי פעלו בארגון חמישה גדודים, שאליהם הופנו 4000 המתנדבים כשהם מחולקים לפלוגות ולקבוצות במסגרת 20 אזורים. מפקדי הגדודים היו ברובם חברים באגודות ספורט ובארגוני חיילים משוחררים ממלחמת העולם הראשונה, ואילו סגניהם היו ברובם אנשי 'הגנה' מבוגרים.⁴² בחודשי פעילותו הראשונים עסק המשמר

38. אלה היו חברי מועצת המשמר האזרחי בדצמבר 1938: וולסלי אהרון, דוד גליקסון, אברהם זברסקי כנציג ועדת הביטחון של העירייה, עמנואל טובים, ברוך טורוקר, ד"ר צבי יעקב, שלמה יפה, ד"ר אליעזר מילר, ד"ר פרייסימון נוימן, יצחק פינשטיין, אפרים קרסנר וסעדיה שושני – הנציג השני של ועדת הביטחון של העירייה.

39. פרוטוקול ישיבת מועצת המשמר האזרחי, 8.1.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

40. חברי המפקדה היו חיים אלפרין, צבי לופט, יצחק רפפורט, דב קולמן, וולסלי אהרון וזאב שרף, שלא השתתף בישיבות הבאות של מפקדת המשמר האזרחי. ראו: פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי, 27.4.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

41. פרוטוקול ישיבת המפקדה של המשמר האזרחי, 14.7.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

42. עדותו של חיים אלפרין, 6.1.1956, את"ה 71.17. כל אזור נוהל בידי ועדה מקומית בת חמישה חברים, בראשות מפקד אזור ומקשר שהיה אחראי לתיאום בינה לבין המפקדה. המנגנון הפיקודי שכן במשרד העירייה, ברחוב דבורה הנביאה, וכלל את המפקדה, מרכז פעולה, וועדות שהיו אחראיות לעניינים שונים: סדרנות ושמירה, התגוננות מפני התקפות אוויריות, מקלטים, כיבוי שרפות, פינוי הריסות,

האזרחי בתפקידי שמירה על הסדר במסגרת מאבקו של היישוב נגד מדיניות הספר הלבן. משימתו הראשונה היתה שמירה על הסדר במהלך הפגנת המחאה שנערכה בתל-אביב בהוראת המוסדות הלאומיים ב־18 במאי 1939, בעקבות פרסום הספר הלבן.⁴³ בכך פעל הארגון בניגוד להוראות הממשל הבריטי, שאסר עליו לפעול בתחומים הנוגעים לתפקידי שיטור. ית-רעל-כן, ב־18 ביולי אף השתתפו חברי המשמר האזרחי בשמירה על הסדר ביום השבתון שהכריז עליו הוועד הלאומי במחאה על הפסקת העלייה, וב־2 בספטמבר סייעו בהורדת מעפילים שהגיעו באונייה 'טייגר היל' לחוף תל-אביב.⁴⁴

במהלך שנת פעילותו הראשונה שילב אפוא המשמר האזרחי את תפקידו כארגון להתגוננות מפני התקפות מהאוויר עם פעילותו ככוח עזר עירוני העוסק בשמירה על הסדר בעורף. שילוב זה של שני התפקידים קיבל משנה תוקף במחצית שנת 1939. במסגרת התוכנית להתגוננות פסיבית, שהוכנה מטעם הממשל הבריטי, שלח מייג'ור דאגלס ספרק (Douglas Spark) לארץ-ישראל יועץ מיוחד שקודם להגעתו ארצה היה מופקד על ההתגוננות מפני התקפות מהאוויר בצפון סקוטלנד. כחלק מן המדיניות הבריטית בעניין הפיקוח על פעולות המשמר האזרחי, התבקשה מועצת עיריית תל-אביב לקבוע מועמד שימשם בתפקיד סגנו של פטריק הקט (Patrick J. Hackett), הממונה הבריטי על נושא ההתגוננות הפסיבית.⁴⁵ התפקיד הוצע לחיים אלפרין, והוא מונה ב־21 ביוני 1939 לסגן מפקד ההתגוננות מפני התקפות מן האוויר בתל-אביב נוסף על היותו מפקד המשמר האזרחי.⁴⁶

מינויו של חיים אלפרין לתפקיד זה סימל את חוסר הבהירות באשר למטרותיו של המשמר האזרחי ולמידת כפיפותו למרות בריטית. מפקד המשמר האזרחי פעל בהוראת מועצת עיריית תל-אביב ובשיתוף-פעולה עם המוסדות הלאומיים ועם ארגון 'ההגנה'. עתה, עם מינויו החדש, היה כפוף אלפרין גם למפקד משטרת תל-אביב ולמרות הבריטית, שדרשה וקיבלה דיווחים מפורטים על חברי המשמר האזרחי, על מבנה הארגון ועל פעולותיו. בקרב חברי המפקדה הובעה עמדה, שייצג אותה צבי לופט, ולפיה על המשמר האזרחי לפעול למען ארגון העורף האזרחי ככוח מסייע ל'הגנה' בהתמודדות מול האיום הערבי יותר משעליו להתעסק בשמירה על הסדר בהפגנות או בהתגוננות פסיבית. אלא שבמצב הדברים ששרר

אזעקה וקשר, התגוננות מפני התקפות גזים, הבטחת שירותי אספקה בעת חירום, אחסנת מזון וחלוקתו. תוכנית ההדרכה כללה גם הרצאות, שנערכו בערבים, בנושאי סדרנות, כבאות, פיקוח על התנועה ועזרה ראשונה, ואימונים בתרגילי סדר.

43. סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, כרך ג, חלק ראשון, תל-אביב 1973, עמ' 27-28.

44. פרוטוקול ישיבת המפקדה של המשמר האזרחי, 21.9.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

45. PRO, CO 433/427/20. על-פי תוכנית ההתגוננות אמורים היו לפעול בתל-אביב 1600 פקחים בתפקידי התגוננות מפני התקפות אוויר, ושירותי התגוננות ובהם עזרה ראשונה, חיטוי, סניטציה, פינוי הריסות, תיקון כבישים, מקלטים, אספקת מים, חשמל וכיבוי אש. כמו כן הוחלט להציב ארבעה צופרי אזעקה ברחבי העיר, להכין את בתי-החולים לקליטת נפגעים, לבנות מקלטים ציבוריים ולהקים מרכז שליטה להתגוננות.

46. פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית תל-אביב, 22.5.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 10/6/15.

במחצית השנייה של שנת 1939, כשהאיום המוחשי על העורף הסתמן כאיום של התקפות אוויריות ובעוד היישוב מתעמת עם הממשל על רקע מדיניות הספר הלבן, בחר המשמר האזרחי להתמקד בתפקידי סדרנות בסמכות העירייה ובתפקידי התגוננות פסיבית על-פי חוק. התפיסה שייצגו רוקח ואלפרין, ולפיה שיתוף-הפעולה עם הממשל הוא הכרחי להמשך קיומו של המשמר האזרחי, התקבלה, ומועצת העירייה אישרה את מינויו של אלפרין לסגן מפקד ההתגוננות הפסיבית בתל-אביב.⁴⁷

במחצית השנייה של שנת 1939 הלך והתגבש מערך החירום העירוני בתל-אביב. המשמר האזרחי עסק בגיוסם של 1600 פקחי התגוננות, שתפקידם כלל שמירה על חוקי ההאפלה, הדרכת הקהל והכנתו למקרה של התקפה אווירית וסיוע לשירותי ההתגוננות בעת התקפה אווירית, וכמו כן הקמת קבוצות טכניות, שתפקידן היה חילוץ נפגעים מבין ההריסות. הפקחים נעזרו בעבודתם ב-7500 ממונים על הבתים, שהופקדו על שמירת נוהלי ההתגוננות בכנייני מגוריהם.⁴⁸ המשמר האזרחי גם תיאם בין אגודות מגן דוד אדום ומכבי האש, בין בתי-החולים ובין מחלקות עיריית תל-אביב. נוסף על כך היתה העירייה אחראית לתפעולם של מערכי המים, החשמל והסניטציה בשעת חירום ולהקמת המקלטים הציבוריים והפרטיים. בעיר אף נערכו פעולות הסברה בהשתתפות הממשל הבריטי, ובמסגרתן הוצגה תערוכה של אמצעי ההתגוננות מפני התקפות אוויר.

החשש ממלחמה בא לידי ביטוי במיוחד בדרישה לחלוקת מסכות גז. למרות בקשתה של עיריית תל-אביב סירב הממשל הבריטי לאשר מתן סיוע לרכישת מסכות גז בעבור הציבור הרחב, בהסתמכו על הערכת הצבא כי לא צפויה התקפה אווירית או התקפת גזים על תל-אביב. לא עזרה גם פנייתם של נציגי הנהלת הסוכנות היהודית, שבמהלך פגישה עם ממלא מקומו של הנציב העליון העלו את שאלת ההגנה על תל-אביב.⁴⁹ החשש הגובר מפני התקפה אווירית הוביל גם להקמת ועדה מיוחדת בעיריית תל-אביב בהשתתפות המשמר האזרחי, במטרה לבחון את האפשרות של פינוי הילדים, הנשים והוקנים מהעיר לכפר. לאחר שהתברר כי פינוי המוני אינו אפשרי, המליצה העירייה לתושבי תל-אביב לנסות ולהעביר את המשפחות לכפר באופן עצמאי.⁵⁰ החלטת העירייה התקבלה שלושה ימים לאחר פלישתה של גרמניה לפולין ולמחרת הכרזת המלחמה של בריטניה וצרפת על גרמניה.

47. פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי, 9.7.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.
48. מחיים אלפרין, תפקידי מפקחי ההתגוננות, 25.8.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412.
49. על פרטי הפגישה דיווח הוזה לרוקח ב-24 באוגוסט. ראו: ארכיון עיריית תל-אביב 4/402. העירייה פעלה באופן עצמאי והזמינה מסינגפור מסכות גז, והן נמכרו לקהל הרחב. מכירת המסכות עוררה זעם בקרב שכבות רבות באוכלוסייה, שלא היה באפשרותן לשלם את הסכום של 250 מא"י בעבור מסכה רגילה ושל 800 מא"י בעבור מסכה מיוחדת. בסופו של דבר, עד 6 בספטמבר 1939 הוזמנו 4318 מסכות ביוזמת אנשים פרטיים, ועוד 617 מסכות – ביוזמת גופים פרטיים.
50. פרוטוקול ישיבת ועדת הביטחון של עיריית תל-אביב, 4.9.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 4/322.

משמר עירוני או משמר לאומי

פריצתה של מלחמת העולם השנייה אמנם הגבירה את חשיבותו של המשמר האזרחי כארגון להתגוננות פסיבית, אולם בהיבט אימה על המשך קיומו כארגון עצמאי ועירוני. עם תחילת המלחמה התחדש שיתוף-הפעולה בין היישוב לממשל הבריטי, שיתוף שהסוכנות היהודית והוועד הלאומי קיוו לנצלו להקמת צבא יהודי בארץ-ישראל. בשלב ראשון, ב-10 בספטמבר 1939, החל 'מפקד ארצי של מתנדבים לשירות המולדת', שנערך ביוזמת המוסדות הלאומיים, ובו נקרא היישוב להתנדב לחיזוקו ולביצורו של המשק העברי, להגנת היישוב ולעזרת הצבא הבריטי.⁵¹ עם סיום המפקד הארצי הוקמה בתל-אביב, ביוזמה מקומית של חברי 'ההגנה' וללא ידיעת המוסדות הלאומיים, חטיבה מיוחדת, שנקראה שלח"ע (שירות לאומי חיל העם), בפיקודו של חבר 'ההגנה' אברהם גולדשטיין (אחיטוב).⁵² הואיל והיוזמה היתה מקומית, ומאחר שלא היה ברור מה תהיה מטרת העסקתם של המתנדבים, אומנו 15 אלף חברי החטיבה בתרגילי סדר, בספורט שימושי ובעזרה ראשונה. האימונים נערכו במגרשי ספורט, בחצרות בתי-הספר, בכיכרות ובמגרשים ציבוריים ואף ברחובות תל-אביב. בניגוד למתנדבים, שלא השתייכו בהכרח לארגון 'ההגנה', היו המדריכים והמפקדים חברי הארגון, שאף ערך קורסים מזורזים להכשרת מדריכים נוספים.⁵³

הקמת השלח"ע בתל-אביב פגעה קשות במשמר האזרחי. מדריכי ספורט, קצינים וראשי קבוצות, חברים בקבוצות הטכניות, פקחים ומדריכים להתגוננות מפני התקפות מהאוויר עזבו אותו; אימוני השלח"ע, שנערכו במגרשים ציבוריים ובבתי-ספר, הפריעו לאימוני המשמר האזרחי;⁵⁴ ונוסף על כך, אחדים מחברי המשמר האזרחי התגייסו לצבא הבריטי, הבולט שבהם היה חבר המפקדה וולסלי אהרון.⁵⁵ שיאו של המשבר שפקד את המשמר האזרחי הסתמן עם פרישתם של חברי אגודת הקצינים העברים בארץ-ישראל, חברי התאחדות לוחמי החזית העברים בארץ-ישראל ורופאי המשמר האזרחי. הודעת הפרישה נמסרה לארגון המשמר האזרחי בעקבות קבלת הסכם לתיאום פעילות בין המשמר האזרחי לבין מגן דוד

51. יואב גלבר, תולדות ההתנדבות: ההתנדבות ומקומה במדיניות הציונית היישובית, 1939-1942, ירושלים 1979, עמ' 164-156.

52. בישיבת מפקדת המשמר האזרחי שנערכה ב-11 באוקטובר 1939 בהשתתפות ברנרד ג'וזף הסביר ג'וזף כי השלח"ע בתל-אביב הוקם ביוזמה מקומית וללא ידיעת הסוכנות היהודית (ראו: ארכיון עיריית תל-אביב 24/1). ב-18 בספטמבר זימן דוד בן-גוריון את ישראל גלילי ואת דב גפן לבירור בנושא האימון שעברו מתנדבי השלח"ע בתל-אביב. לאחר שהתברר כי אמנם מדובר ביוזמה מקומית, הדגיש בן-גוריון כי ארגון המתנדבים ואימונם למפקד ההתגייסות צריכים להתנהל אך ורק בפיקוחה של הסוכנות. ראו: דוד בן-גוריון, נילחם כאומה: זכרונות מן העיזבון (בעריכת מאיר אביווהר), תל-אביב 1997, עמ' 92.

53. ההגנה בתל-אביב: פרקים לתולדות ההגנה בתל-אביב וסביבתה, תל-אביב 1956, עמ' 126-127, 241-242.

54. פרוטוקול ישיבת מועצת המשמר האזרחי, 21.9.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

55. על תקופת שירותו בצבא כתב וולסלי פנחס אהרון את ספרו גלגלים בסופה, תל-אביב 1966.

אדום, שבו נקבע כי בחלוקת האחריות בין שני הגופים יופקד המשמר האזרחי על פינאי הפצועים ואילו מגן דוד אדום יטפל בהם, יחזיק בציוד הרפואי וירכז את כל נושא ההדרכה הרפואית. צבי יעקב, ראש המחלקה הרפואית במשמר האזרחי, הסביר כי לא ייתכן מצב שבו רופאי המשמר האזרחי, שאומנו, כהגדרתו, כאנשי צבא, יפעלו באחריותו של גוף אזרחי כמגן דוד אדום.⁵⁶

המלחמה חשפה אפוא את הנטיות הצבאיות שהיו קיימות במשמר האזרחי בקרב חברי אגודת הקצינים ולוחמי החזית של הגדודים העבריים ובקרב קצינים לשעבר בצבאות זרים, כדוגמת צבי לופט, שטענו שלא זו בלבד שהמשמר האזרחי חרג מתוכניותיו המקוריות בדבר סיוע לארגון 'ההגנה' ככוח עזר, אלא שהשמירה על הסדר בהפגנות והטיפול בנושא ההתגוננות האזרחית היו למוקדי פעילותו. יתר-על-כן, מפקד המחלקה הרפואית תקף את דרך הניהול של המשמר האזרחי ואף דרש את החלפתו של חיים אלפרין, בטענה כי במפקדה נעדרה הייררכיה צבאית ושרר אי-סדר, שמקורו בכך שרוב חברי המפקדה, ובייחוד מפקד המשמר האזרחי, היו חסרי כל השכלה צבאית.⁵⁷ אליעזר פרלסון, חבר המועצה מטעם ההסתדרות ומחליפו של אברהם זברסקי כנציג ועדת הביטחון במועצת המשמר האזרחי, הסביר את המצב שנקלע אליו המשמר האזרחי בכך ש'מצב רוח של צבאיות נכנס למשמר כי היה ביישוב חלל ריק, חסרה צבאיות, וכשנוצר המשמר היו בו שתי מגמות המתנגדות במובן מעשי אחת לשנייה. וכל הרוח של הכנת האנשים היא אחרת במגמה אחת ואחרת בשנייה. וכאשר נוסד בארץ ארגון צבאי - הודעו המשמר'.⁵⁸

מפקדת המשמר האזרחי ומועצת עיריית תל-אביב בראשות ראש העירייה דחו בסופו של דבר את התביעות לחיזוק המגמה הצבאית ולפיטורי המפקד הראשי, והכריעו כי המשמר האזרחי יגביר את התמקדותו בתחום ההתגוננות האזרחית. ואולם, המשך קיומו של המשמר האזרחי הועמד בסכנה עם הצגת התוכנית להקמתו של משמר העם. ב-17 בנובמבר 1939 הודיע ברנרד ג'וזף (דב יוסף), המנהל הזמני של המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, לחברי מפקדת המשמר האזרחי כי הסוכנות היהודית החליטה להקים משמר עם ארצי.⁵⁹ את ההחלטה הסופית בדבר הקמת משמר העם קיבל דוד בן-גוריון, יושב-ראש הנהלת הסוכנות היהודית, באוקטובר 1939, חודש לאחר שהוצגה לפניו תוכנית הקמת הארגון. משמר העם אמור היה לשמש יחידה בחיל העם - אחד החילות שהקמתו תוכננה בסוכנות היהודית לצד הקמתם של חיל השדה וחיל המשמר, במסגרת ארגונה מחדש של 'ההגנה'. חיל העם תוכנן להיות כוח עזר של מגויסים בני 18 עד 36 שלא נמצאו מתאימים לגיוס לשאר החילות, ואילו במשמר העם היו אמורים לשרת בני 36-50, במסגרת שישה סניפים ארציים, בתפקידים

56. 17.9.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412. על היערכות מגן דוד אדום בתל-אביב במהלך שנות המלחמה ראו: ברוך הורוויץ, 'כל העם חזית': השירות הרפואי הצבאי בארץ-ישראל מראשיתו עד למלחמת העצמאות, 1911-1947, תל-אביב 1997, עמ' 114-115, 138-141.

57. פרוטוקול ישיבת המפקדה של המשמר האזרחי, 17.9.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

58. פרוטוקול ישיבת מועצת המשמר האזרחי, 21.9.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

59. פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי עם ברנרד ג'וזף, 17.11.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

הנוגעים לשמירה על הסדר בעת חירום.⁶⁰ למעשה אמור היה משמר העם לרכז ולתאם את תפקידיהם של מגן דוד אדום, של מכבי האש ושל אגודות הג"א (התגוננות מפני גזים והתקפות אוויר) שפעלו באותה עת ביישוב היהודי.

אגודת הג"א הראשונה הוקמה בחיפה באוקטובר 1938 ביוזמת עורך־הדין מרדכי נמצא־בי (מקס נימצביצקי).⁶¹ בדומה לחיים אלפרין, מפקד המשמר האזרחי, שהיה מפקד משטרה וממייסדי אגודת מגן דוד אדום ומכבי האש בתל־אביב, היה נמצא־בי ממקימי אגודת מגן דוד אדום ואגודת מכבי האש בחיפה ומפקד השוטרים המיוחדים בחיפה בתקופת המרד הערבי. לאחר שזום – עם התגברות החשש לפרוץ מלחמה עולמית – את הקמתה של אגודה להתגוננות מפני התקפות מהאוויר, נשלח נמצא־בי ביוזמת הסוכנות היהודית לקורס מיוחד להתגוננות פסיבית שנערך באנגליה. עם שובו, על בסיס תוכניתם של אליעזר ליבנשטיין ואליעזר גלילי נוסד ב־15 ביולי 1939 האגף להג"א ליד המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. תפקידי האגף, שבראשו עמד נמצא־בי, כללו את ארגון היישוב היהודי והדרכתו בכל הקשור בהתגוננות מפני התקפות מהאוויר, ומתן ייעוץ בנושא זה.⁶² כבסיס לפעילות ההתגוננות מפני התקפות מהאוויר שימשו אגודות מגן דוד אדום ומכבי האש. לאחר מפקד ההתגייסות בספטמבר 1939, שבמסגרתו הופנו נרשמים רבים לאגודות מגן דוד אדום ומכבי האש, הקימו הרשויות המקומיות ביוזמת האגף להג"א שבסוכנות היהודית אגודות הג"א חדשות, במטרה לפתח ולהפיץ בין התושבים היהודים את הידיעות על התגוננות בפני גזים והתקפות אוויר, לארגן את הגנת התושבים ולהושיט עזרה ממשית למוסדות ממשלתיים, צבאיים ועירוניים להצלת התושבים והגשת עזרה ראשונה במקרה של צורך.⁶³

המשמר האזרחי בתל־אביב היה מעורב בהקמתן של אגודות הג"א ובגיבוש רעיון הקמתו של משמר העם. כבר בחודשים הראשונים לאחר הקמתו של המשמר האזרחי פנו לעיריית תל־אביב ראשי מועצות מקומיות בבקשה לקבל ייעוץ בעניין הקמתם של ארגונים מקומיים דומים.⁶⁴ יתר־על־כן, בישיבתה של הנהלת הוועד הלאומי, שהתקיימה ב־1 ביוני 1939, דווח על פגישה משותפת שנערכה עם מפקדת המשמר האזרחי במטרה לשתפו בארגון משמר לאומי בחיפה ובירושלים ובהקמת החג"ם (חינוך גופני מוגבר).⁶⁵ המשמר האזרחי היה גם

60. הצעה לארגון החיל בארץ, 9.10.1939, את"ה 87/9. התוכנית להקמת משמר העם התגבשה ב־28 בספטמבר 1939, במהלך דיון שנערך בביתו של ג'וזף בהשתתפות בן־גוריון, יוחנן רטנר, יעקב דורי, דב הוז, ישראל גלילי ויהושע גורדון. ראו: בן־גוריון, נילחם כאומה, עמ' 116-117, 224-223.

61. ב־1 בינואר 1943 שונה פירוש השם הג"א להגנה אזרחית.

62. מגלילי וליבנשטיין לבן־גוריון, הנחות להקמת מוסד ארצי להגנה אנטי אווירית, 27.4.1939, אצ"מ S25/6007.

63. מרדכי נמצא־בי, יועץ הסוכנות לענייני הג"א, 22.9.1943, אצ"מ S25/6010.

64. כך, למשל, באוגוסט 1938 הוקמה בפתח־תקווה, בהדרכת המשמר האזרחי, ועדה להתגוננות מפני התקפות אוויר. יישובים נוספים שביקשו את עזרת המשמר האזרחי בהקמת משמר דומה היו ירושלים, רמת־גן, נתניה, חדרה, ראשון־לציון ורחובות. ראו: ארכיון עיריית תל־אביב 4/402.

65. פרוטוקול ישיבת הנהלת הוועד הלאומי, 1.6.1939, אצ"מ J1/7250. אמנם מפקדת המשמר האזרחי הסכימה לסייע לוועד הלאומי, וכמוה גם ראש עיריית תל־אביב, אולם הדבר לא יצא אל הפועל.

המודל שעליו ביסס צבי לופט, חבר המפקדה, את תוכניתו להקמת 'משמר לאומי', שהוכנה בעבור מרכז מפא"י. בתזכיר, שהוכן בעקבות החלטתו של הוועד הלאומי מפברואר 1939 בדבר עריכת מפקד של היישוב, הציע לופט להקים יחידות בדומה למשמר האזרחי, שיהיו בפיקוד 'ההגנה' ויכלו לשמש בעתיד בסיס להקמתו של צבא עברי.⁶⁶

החלטת הסוכנות היהודית להקים את משמר העם כגוף המאחד בתוכו את כל ארגוני ההתגוננות מפני התקפות מן האוויר ביישוב היהודי איימה על מעמדו העצמאי והעירוני של המשמר האזרחי בתל-אביב. הסוכנות היהודית הציעה לשלב את המשמר האזרחי התל-אביבי במשמר העם, באמצעות מינויה של מפקדת המשמר האזרחי למפקדה המקומית של משמר העם בתל-אביב והצבתו של חיים אלפרין כמפקד המקומי של משמר העם. את ההצעה הציג ברנרד ג'וזף בישיבת מפקדת המשמר האזרחי שנערכה ב-17 בנובמבר 1939. הוא הזכיר כי 'משמר העם אינו מבידיל בין מפלגות ומעמדות ומוכן לשתף בעבודתו ובשורותיו את כל הזרמים', והוסיף ואמר כי מנוי וגמור עם הסוכנות להקים סניף של 'משמר העם' בתל-אביב, עם או בלי המשמר האזרחי.⁶⁷

כוונת הסוכנות היהודית עוררה את התנגדותו של אלפרין, שסבר כי 'אין מקום לשני ארגונים דומים בעיר'. בישיבת ועדת המצב של עיריית תל-אביב שנערכה בנובמבר 1939 העיר אלפרין: 'אני מעדיף את המשמר האזרחי כי הממשלה רואה בזה מחלקה עירונית ומביטה בעין יפה על הפעולה שלנו. המשמר האזרחי קלט לתוכו חוגי תושבים אשר לא כולם ילכו למשמר העם. על העירייה להחליט אם היא רוצה במשמר האזרחי או במשמר העם. שניהם ביחד אינם יכולים להתקיים בעיר זו'.⁶⁸

ההחלטה בדבר המשך דרכו של המשמר האזרחי היתה נתונה למעשה בידי ישראל רוקח, ראש עיריית תל-אביב. רוקח ואלפרין ראו עין בעין את עתידו של המשמר האזרחי כארגון עירוני. לעומתם הציג דב הוז, סגן ראש העירייה ומפעילי 'ההגנה' הבולטים, את הגישה התומכת בשילובו של המשמר האזרחי במשמר העם, בנימוק שהשילוב עשוי לפתור את בעיות התקציב שהעיקו על פעילות הארגון ואת הקשיים שגרמה לו פעילות השלח"ע.⁶⁹ העימות בשאלת מעמדו של המשמר האזרחי כארגון עירוני שיקף את המאבק הפוליטי שהתנהל ביישוב בשאלת מרותה של הנהלת הסוכנות היהודית בכל הנוגע לענייני הביטחון ולפעילות 'ההגנה'. ב-29 בדצמבר 1939, במכתב לאליעזר פרלסון, מנציגי סיעת הפועלים במועצת העירייה וחבר מפקדת המשמר האזרחי, הסביר רוקח כי 'לא אוכל לבלי האשים את הנהלת הסוכנות אשר חתרה תחת קיומו של המוסד הזה [המשמר האזרחי, מ"נ] מראשיתו. עשיתי מצדי נסיונות רבים, מאז התחלת טיפולה של הסוכנות בענייני הגיוס הכללי, לברר

66. גרשון ריבלין (עורך), על-יזית וחרב: מקורות ומחקרים בגנזי ה'ההגנה', ב, רמת אפעל 1992, עמ' 145-143.

67. פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי עם ברנרד ג'וזף, 17.11.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

68. לאחר תחילת מלחמת העולם השנייה שונה שמה של ועדת הביטחון של העירייה ל'ועדת המצב', ראו: פרוטוקול ישיבת ועדת המצב של עיריית תל-אביב, 19.11.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

69. שם.

את עמדתה האמתית בשאלה זאת וביקשתי גם מאת מר בן-גוריון לגמור איתי את העניין בצורה מתאימה, אולם כל זה ללא הצלחה.⁷⁰

ב־29 בנובמבר 1939 דנו ישראל רוקח ודוד בן-גוריון בשאלת יחסו של רוקח להנהלת הסוכנות היהודית. רוקח, שדחה את טענותיו של בן-גוריון בדבר סירובו לשתף פעולה עם הנהלת הסוכנות, העלה לבירור את נושא מעמדו של המשמר האזרחי בתל-אביב, אך בן-גוריון דחה את הדיון בעניין למועד אחר.⁷¹ כוונתו של בן-גוריון לחזק את מגמת הריכוזיות של ארגון 'ההגנה', להפכו לארגון ארצי הנתון למרות הסוכנות היהודית ולשנות את מספר הרשויות שהמפקדה היתה כפופה להן משלוש (הסוכנות היהודית, הוועד הלאומי ונשיאות 'כופר היישוב') לאחת (הסוכנות היהודית) עוררה התנגדות בקרב נציגי החוגים האזרחיים בראשות ישראל רוקח, שאף התפטר מנשיאות 'כופר היישוב'. לפיכך הוחלט בדצמבר 1939 על הקמת ועדה משותפת לבירור שאלת המרות על ארגון 'ההגנה', וזו דחתה את פתרון המשבר לקיץ 1941.⁷²

נוסף על שאלת מעמדו של המשמר האזרחי, שנתרה ללא פתרון, התעוררה בעיה נוספת – בעיית התקציב. בראשית המלחמה היתה תל-אביב במצב כלכלי קשה ביותר. ניתוק הקשר הבינ-לאומי, האמרת מחירי המזון בשוק העולמי, סגירת הבנקים ואגירת מזון גרמו להתמוטטות כלכלית של רבים מתושבי העיר, לירידה בהכנסות ממסים ולעלייה בממדי האבטלה.⁷³ במצב הקשה שנוצר נרתם המשמר האזרחי בשיתוף עם המפקח הסניטרי העירוני למאבק נגד הפקעת המחירים, וחברי המשמר האזרחי אף שמרו על מחסני המזון של העירייה במשך עשרה ימים.⁷⁴ אולם המצב הכלכלי הקשה, שפגע בהעברת התקציב החודשי לצורכי המשמר האזרחי, ועמו הגיוס לצבא ולש"ח^ע, היעדר מקומות אימון מתאימים והתוכנית להקמת משמר העם פגעו במשמר האזרחי, שבשלהי שנת 1939 כבר הושבת למעשה מכל פעילות. ב־1 בדצמבר 1939 הודיעה מפקדת המשמר האזרחי לראש העירייה על כוונתה להתפטר אם לא ימצאו הפתרונות שיאפשרו את המשך קיומו של הארגון.⁷⁵ ואולם, על-אף הנסיונות לגייס תקציב, שבמסגרתם אף נבדקה אפשרות של קבלת סיוע מ'כופר היישוב', לא נמצא הסכום הדרוש להמשך הפעילות.⁷⁶ ב־5 בינואר 1940 התפטרו חברי המפקדה, והמשמר האזרחי הפסיק את פעילותו.⁷⁷

70. מרוקח לפרלסון, 29.12.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412.

71. בן-גוריון, נילחם כאומה, עמ' 297-299.

72. סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, כרך ג, חלק א, עמ' 216-217. עוד על התפטרות רוקח ראו: בן-גוריון, נילחם כאומה, עמ' 52-53.

73. עיריית תל-אביב בשנת הכספים 1939/40, ידיעות עיריית תל-אביב, 7-9 (שנה אחת-עשרה) (אפריל-יוני 1941), עמ' 3.

74. פרוטוקול ישיבת המפקדה של המשמר האזרחי, 21.9.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

75. מחברי מפקדת המשמר האזרחי לרוקח, 1.12.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412.

76. פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית תל-אביב, 7.1.1940, ארכיון עיריית תל-אביב 10/6/16.

77. פרוטוקול ישיבת המפקדה של המשמר האזרחי, 24.12.1940, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

בשלב הראשון של פעילותו של ביקש אפוא המשמר האזרחי לענות על שני האיומים שלפניהם ניצב העורף האזרחי: האיום הערבי ואיום ההפצצות האוויריות. אמנם המטרה העיקרית שלשמה הוקם היתה היערכות העורף למקרה של התקפה ערבית ושמירה על הסדר הציבורי, אולם לקראת פריצתה של מלחמת העולם השנייה ולנוכח דעיכתו של המרד הערבי התאים המשמר האזרחי את מבנהו לאיום החדש, בהדקן את שיתוף-הפעולה עם הממשל הבריטי. עם זאת הקפיד הארגון לשמור על יכולתו לפעול במשימות נוספות מלבד ההתגוננות מפני התקפות אוויריות. פריצתה של מלחמת העולם השנייה איימה על ייחודו של המשמר כארגון עירוני מול מגמת הריכוזיות של הנהלת הסוכנות היהודית, ורק קשיי הקמתו של כוח התגוננות ארצי מנעו את הפגיעה במעמדו העירוני.

שירות עירוני להתגוננות

המשמר האזרחי חידש את פעילותו במאי 1940, על רקע התגברות החשש מפני התפשטות המלחמה למזרח התיכון ולאחר שנפתרו הבעיות הכספיות, הארגוניות והחוקיות שהיו כרוכות בפעילות הארגון. באפריל 1940 ניסה הממשל הבריטי למנוע את התעצמותו של ארגון 'ההגנה', בין היתר באמצעות צו שאסר על עריכת אימונים בתרגילי סדר. עקב כך, ובשל מחסור בפקוד מנוסה, ארגון לקוי ועזיבת מפקדים, הופסקה פעילות השלח"ע.⁷⁸ גם ביצוע ההחלטה בדבר הקמת משמר העם כחלק מחיל העם נדחה לעת-עתה, וכך נותר התקציב הכספי המכושל היחיד שמנע את חידוש פעילותו של המשמר האזרחי. לבעיה זו נמצא פתרון במסגרת תקציב עיריית תל-אביב.

עיריית תל-אביב אמנם היתה גוף עצמאי ואוטונומי, אך בכל הקשור בהוצאות התקציב היא התחשבה בדעותיו של ציבור משלמי המסים ובהוראות הממשל. החוק הבריטי אסר על העירייה להוציא כספים ללא קבלת אישור מהממשל; עם זאת, בפועל אירעו מקרים רבים שבהם עברה העירייה על החוק והוציאה כספים עוד בטרם התקבל אישור הממשל, בטענה שהם נדרשים לצרכים דחופים.⁷⁹ מכיוון שתקציב ההתגוננות האזרחית בתל-אביב היה חלק מתקציב העירייה, החליטה העירייה כי ביוני 1940 יועלו מחיר המים ומס השעשועים לשם מימון צורכי ההתגוננות. כמו כן הוחלט להיעזר במס החירום היישובי, ש-75 אחוזים מהכנסותיו בעיר הועברו לתקציב העירייה, ובהכנסות 'תו המגן' שיצרה העירייה לצורכי סיוע.⁸⁰ מקור כספי נוסף שאפשר את חידוש פעילותו של המשמר האזרחי במאי 1940 היה קבלתו של תקציב חודשי בסך 120 לא"י מ'כופר היישוב', במסגרת הקצבות כספים לצורכי ההתגוננות האזרחית ביישוב היהודי.⁸¹

78. ההגנה בתל-אביב, עמ' 126-127, 241-242.

79. ראו: תל-אביב בדו"ח של הועדה המלכותית, ידיעות עיריית תל-אביב, 1-2 (שנה שמינית) (1937-1938), עמ' 3-5.

80. ידיעות עיריית תל-אביב (לעיל הערה 73).

81. מס החירום יועד לשמש כמפעל לסיוע כספי ליחידים, ואילו כספי 'כופר היישוב' הוקצו למטרות ביטחון ולגופים ציבוריים.

ב־9 במאי 1940 חודשה פעילותה של מפקדת המשמר האזרחי.⁸² על־פי קביעתה של ועדת המצב של עיריית תל־אביב אמור היה הארגון להתמקד בנושא ההתגוננות האזרחית.⁸³ ב־17 במאי פרסמה עיריית תל־אביב מודעה, ובה הכריז ראש העירייה על חידוש פעילותו של 'המשמר האזרחי ת"א' – שירות אזרחי להתגוננות בפני התקפות מהאוויר'. מפקדי המשמר האזרחי וחברי הגדודים נקראו להתייצב ב־18 במאי במקומות כינוס ורישום. במתכונתו החדשה כלל המשמר האזרחי כ־1800 פקחי התגוננות בגיל שבין 30 ל־50, ועוד 900 מתנדבים בפלוגות המקצועיות, שחולקו לעשרה גדודים.⁸⁴ בניגוד לתקופת פעילותו הקודמת, הפעם לא ניהלה את הארגון מועצה: מפקדת המשמר האזרחי הוכפפה ישירות למועצת עיריית תל־אביב ולעומד בראשה. למפקד המשמר האזרחי מונה בשנית חיים אלפרין. סגנו היה אברהם גולדשטיין (אחיטוב), איש 'ההגנה' ומפקדו לשעבר של השלח"ע בתל־אביב.⁸⁵ בין היתר היה גולדשטיין אחראי לתיאום בין המשמר האזרחי לבין 'ההגנה'. עובדה זו הקלה על שני הגופים לקיים ביניהם שיתוף־פעולה, שהקנה ל'הגנה' אפשרות להשתמש בארגון חוקי לכיסוי פעולות מחתרטיות בעת הצורך, והבטיח למשמר האזרחי את הכרתם של המוסדות הלאומיים בארגון ואת הסדרת נושא הגיוס. כמו כן שמר המשמר האזרחי על מעמדו העצמאי והעירוני. הישג זה היה חשוב במיוחד לאור העובדה שבשאר היישובים הוקמו אגודות הג"א, שפעלו בהדרכתו ובהנהלתו של משרד היועץ לענייני הג"א בסוכנות היהודית.⁸⁶

על היערכות היישוב בתקופת מלחמת העולם השנייה ניתן ללמוד ממערך ההג"א שהוקם בארץ בקיץ 1940. כ־7000 פקחים פעלו במסגרת גושים אזרחיים, שבכל אחד מהם פעלה אגודת הג"א כגוף מבצע ליד המועצות המקומיות. את האגודה ניהלה ועדה, ואת הפעילות ריכז קצין הג"א, שגם היה אחראי לתיאום הפעולות עם אגודת מגן דוד אדום ועם מכבי האש.⁸⁷ ב־31 במאי 1940 קיבל משרד היועץ לענייני הג"א בסוכנות היהודית גם את האחריות לביצוע החלטותיה של הוועדה להתגוננות מפני התקפות מהאוויר, שהקימה הנהלת הסוכנות היהודית בשיתוף עם הוועד הלאומי. בראשות הוועדה עמדו משה שרתוק (שרת) ויצחק בן־

82. פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי, 9.5.1940, ארכיון עיריית תל־אביב 24/1.

83. פרוטוקול ישיבת ועדת המצב של עיריית תל־אביב, 15.5.1940, ארכיון עיריית תל־אביב 4/322.

84. המחלקות היו אחראיות לתחומים: הדרכה, התגוננות, רישום, משק, האפלה, מקלטים, בתי־ספר, טרנספורט, הסברה ותרבות, גזרות ושירותים. ראו: מחיים אלפרין, המפקד הראשי למפקדי הגדודים, 24.5.1940, ארכיון עיריית תל־אביב 4/413.

85. פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי, 21.5.1940, ארכיון עיריית תל־אביב 24/1. בין אנשי המפקדה היו גם חבר המועצה לשעבר ברוך טורוקר וחבר המפקדה הקודמת דב קולמן. חבר מפקדה נוסף היה צבי שרייבר, לשעבר חבר הנהגת 'ההגנה' בתל־אביב וחבר ההסתדרות. יש לציין כי חבר המפקדה לשעבר יצחק רפורט התגייס לצבא הבריטי ושירת כקצין בדרגת מייג'ור בגדוד הנדסה. חבר מפקדה נוסף ששירת כקצין בצבא הבריטי היה, כזכור, וולסלי אהרון.

86. אצ"מ S25/6007.

87. הגושים היו: חיפה והמחוז, ירושלים והמחוז, גוש דן, פתח־תקווה, גוש כפר־סבא, נגב, חדרה-פרדס חנה, נתניה-עמק חפר, רחובות, גוש חולון, ושישה גושים של העמק, עפולה ומחוז הגליליים ועמק הירדן.

ראו: משרד היועץ לענייני הג"א, 'הג"א בארץ', 7.6.1940, אצ"מ S25/6007.

צבי, ותפקידה היה לתאם את פעולות ההתגוננות האזרחית ביישוב היהודי עם ראשי הממשל הבריטי בארץ-ישראל.⁸⁸

התיאום בין היישוב לממשל הבריטי כלל גם את חידוש פעילותו של המשמר האזרחי. המדיניות הממשלתית עודדה את הקמתם של שירותי ההתגוננות המקומיים, אך במקביל פעלה למניעת שימוש בארגונים חוקיים ככיסוי לפעילות מחתרתית. עוד בדצמבר 1939, קודם להפסקת פעילותו של המשמר האזרחי, הודיע מפקד משטרת המחוז, הקצין לורנס הרינגטון (Laurence Harrington), על הכוונה לפצל את המשמר האזרחי לשתי יחידות: האחת, ובה כ-3000 איש, אמורה היתה לעסוק בהתגוננות מפני התקפות מהאוויר, והשנייה - כ-1000 איש מאנשי המשמר האזרחי - תוכננה לשמש כוח עזר למשטרה ולעירייה בהשגחה על הסדר הציבורי ובהגנה על גבולות תל-אביב.⁸⁹ עם חידוש פעילותו של המשמר האזרחי התנה הממשל הבריטי את הענקת האישור להפעלתו ביישום התוכנית לפצול לשתי יחידות. ואולם, בניגוד לתוכניות בנושא ההתגוננות מפני התקפות מהאוויר, שבהן לא חל כל שינוי, הפעם פסל הממשל את התוכנית לשתף את חברי המשמר האזרחי במשטרה המיוחדת. במאי 1940 נפגש חיים אלפרין עם מפקד משטרת תל-אביב והודיע לו על קבלת התנאים הבריטיים. אלפרין נימק את החלטתו בצורך לשתף פעולה עם הממשל ובדחיפות שבהיערכות לקראת התקפה אווירית. נוסף על כך, למרות הצו האוסר על עריכת תרגילי סדר הסכימה המשטרה לאשר למשמר האזרחי לערוך אימונים בתרגילי סדר - אם כי בתנאי שתימסר למשטרה ולצבא הודעה מראש על מקום האימון ועל מועדו.⁹⁰

ב-12 במאי 1940 קיבל המשמר האזרחי אישור להפעלתו כארגון להתגוננות מפני התקפות מהאוויר. לאישור צורפה דרישתו של מפקד משטרת המחוז כי שם הארגון ישונה מ'משמר אזרחי' לשם התואם את תפקידו כארגון להתגוננות מפני התקפות אוויר בלבד (Air Raid Precautions).⁹¹ בקיץ 1940 הושלם גם החלק השני בתוכנית הבריטית, עם הקמתה של המשטרה המיוחדת בתל-אביב, ככוח עזר למשטרה.⁹² בעקבות הנחיית הממשל, שאסר על השימוש בכינוי 'המשמר האזרחי', פסל הצנזור הממשלתי ידיעות עיתונות שהזכירו כינוי זה. לפיכך הודיע ראש עיריית תל-אביב, ביולי 1940, כי לא נותרה כל ברירה מלבד שינוי שמו של המשמר האזרחי לשירות עירוני להתגוננות מפני התקפות מהאוויר, או בקיצור: 'שע"ל'.⁹³ ואולם, אף שבפרסומים רשמיים של עיריית תל-אביב מופיע הארגון בשם 'שע"ל', ברוב המקרים נמשך השימוש בשם 'המשמר האזרחי'.

88. ראו: מהנהלת הוועד הלאומי להנהלת הסוכנות היהודית, 31.5.1940, אצ"מ S25/6007.

89. פרוטוקול ישיבת ועדת המצב של עיריית תל-אביב, 18.12.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 4/322.

90. מתוך דיווח של נמצא-בי לשרת על פגישתו עם אלפרין, שבה תיאר מפקד המשמר האזרחי את פרטי ההסכם עם המשטרה, אצ"מ S26/6007.

91. מקצין מחוז תל-אביב לרוקח, 12.5.1940, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412 (אנגלית).

92. על המשטרה המיוחדת בתל-אביב ראו: ההגנה בתל-אביב, עמ' 125, 272-273.

93. מרוקח לאלפרין, 22.7.1940, ארכיון עיריית תל-אביב 4/413.

ההתעלמות מההוראה הבריטית לא נתקלה בתגובות חריפות, ככל הנראה לנוכח שיתוף-הפעולה ההדוק שהתפתח בתקופת המלחמה בין מפקדת המשמר האזרחי והעירייה לבין נציגי הממשל הבריטי בעיר – סגן מושל המחוז תומס סקריבנור (Thomas V. Scrivenor), שהיה מופקד על מערך ההתגוננות בתל-אביב, ומפקד המשטרה הריגנטון, שעליו אמר אלפרין כי 'הקשר שלו עם תל-אביב הוא קשר אמיץ ונאמן – כקשר השורר בין כל אורה לעירו הוא, הוא גר בתוכנו וחי את חיינו, ונכון תמיד לעזור לנו'.⁹⁴

הפצצות אוויריות

לאחר הצטרפותה של איטליה למלחמה, ב-10 ביוני 1940, הגביר המשמר האזרחי את מאמציו לארגון מערך החירום בתל-אביב. בבית-הספר ביל"ו הוקם מרכז התגוננות, שקושר ל-10 תחנות אוויריות של המשמר האזרחי. תחנות אלה היו אחראיות להפעלת צופרי האזעקה במקרה של התקפה אווירית, לארגון ההתגוננות באזורים השונים ולהפעלת שירותי החירום: שירות הפקחים, שירות ההצלה, השירות הסניטרי והאשפוז, אגודת מגן דוד אדום, מכבי האש ושירותי העירייה.⁹⁵ על כל מערך ההתגוננות בתל-אביב פיקח סגן מושל המחוז. בארגון ההתגוננות האזרחית פעל הממשל הבריטי בהתאם להוראות משרד המושבות בלונדון, שהסתמך על המלצות ועדת ההגנה שבקבינט המלחמה, ובהתאם למדיניותו של משרד האוצר הבריטי, שמנעה מתן סיוע כספי לרשויות המקומיות בארץ-ישראל לצורך ארגון מערך ההתגוננות.⁹⁶ לפיכך התבטא עיקר הסיוע הבריטי במתן ייעוץ והדרכה בנושאי התגוננות אזרחית, במיוחד על סמך נסיונם של שירותי ההתגוננות באנגליה. ככל הנוגע למעמדה של תל-אביב כעיר פרזות לא חל כל שינוי, והצבא התמיד בסירובו להגן על ערים שבהן לא היו מטרות צבאיות והתמקד בהגנה על העיר חיפה.⁹⁷ עמדת הצבא לא השתנתה גם לאחר ההתקפה האווירית על חיפה ב-15 ביולי, שבמהלכה נהרגו שני אזרחים ועשרה אחרים נפצעו, ואף לא לאחר ההתקפה השנייה, ב-24 ביולי, שבה נהרגו 48 אזרחים.⁹⁸

אל חיפה, שהותקפה פעמים אחדות בחודשי הקיץ, נוספה בספטמבר גם תל-אביב. ב-9 בספטמבר 1940, לראשונה מאז תחילת המלחמה, הופצצה תל-אביב. לפי ההערכות השתתפו בהתקפה בין ארבעה לחמישה מטוסים איטלקיים, שהטילו את עיקר הפצצות מעל אזור

94. ינואר 1941, ארכיון עיריית תל-אביב 4/413.

95. בתחילת ספטמבר כלל מערך שירותי ההתגוננות 2343 פקחים של המשמר האזרחי, 221 כבאים, 482 אנשי מגן דוד אדום, 174 נושאי אלונקות, 230 פועלי המחלקה הסניטרית העירונית, 60 פועלי חברת ההשמל, 60 פועלי מחלקת המים, ואת בתי-החולים. ראו: מאלפרין לרוקה, 23.9.1940, ארכיון עיריית תל-אביב 4/413.

96. ממשד האוצר הבריטי למושרד המושבות, 24.10.1940, PRO, CO 433/427/20.

97. יואב גלבר, מצדה: ההגנה על ארץ-ישראל במלחמת העולם השנייה, רמת-גן 1990, עמ' 95-96.

98. מיועץ הסוכנות לענייני הג"א, דוח וסיכום הפצצות חיפה, 28.7.1940, ארכיון עיריית תל-אביב 4/413.

'הבימה' והרחובות מלצ'ט ודיזנגוף. בהפצצה, שהחלה בשעה 16:12 ונמשכה כ-45 שניות, נהרגו 117 יהודים (בהם 22 ילדים מתחת לגיל 10), שבעה ערבים מתושבי הכפר סומיל במזרחה של תל-אביב וחיל אוסטרלי אחד, ועוד כ-380 איש נפצעו.⁹⁹ כאמור, בתל-אביב לא היה קיים מערך של הגנה אקטיבית – לא של מצפים המתריעים על התקרבות מטוסי אויב וגם לא של תותחים נגד מטוסים. ההודעות על התקרבות המטוסים הועברו ממחנה הצבא בצריפין למרכז ההתגוננות, והוא העביר את ההודעה לתחנות. התחנות הפעילו את צופרי האזעקה, אך אלה הופעלו באיחור, ומכיוון שהשעה היתה שעת אחר-הצהריים נמצאו תושבים רבים ברחובות. ההתקפה האווירית גרמה גם לנזקים כבדים ברכוש. מקצת מהפצצות, שנועדו לפגוע בבניינים, גרמו לניתוק קווי חשמל ולפגיעה ברשת המים, וברחבי העיר פרצו תשע שרפות – הגדולה שבהן בשכונת הצריפים נורדיה.¹⁰⁰

עם תחילת ההתקפה האווירית הגיעו למרכז ההתגוננות בבית-הספר ביל"ו הודעות על מוקדי הפגיעות, ובשעה 16:23 ניתן האות להפעלת שירותי ההתגוננות. עם מתן אות האזעקה הופיעו 1798 פקחי המשמר האזרחי וקציניו בתחנות האזוריות. הפקחים סייעו בשמירה על הסדר, בהעברת נפגעים לבתי-החולים ולתחנות העזרה הראשונה, בחילוף נפגעים ובהעברת ההרוגים לבתי-החולים הדסה. הפקחים גם פיקחו על הסדר בהלוויות ההרוגים ועזרו בקבורת החללים. פקחי המשמר האזרחי סייעו למשטרה ולמשטרה הצבאית בפינוי קהל הסקרנים מאזורי ההפצצה ואף שמרו במשך שישה ימים על הרכוש ועל הסדר באותם אזורים. פלוגות ההצלה של המשמר האזרחי, בתיאום עם המהנדס העירוני, חילצו נפגעים מבין ההריסות, ופלוגות נושאי האלונקות בבית-החולים 'הדסה' עבדו במשמרות של 36 שעות, כשהן משתתפות בעבודת בית-החולים ומסייעות למגן דוד אדום בהעברת הנפגעים לתחנות מד"א ולבית-החולים.¹⁰¹ עם זאת, בפעולות שירותי ההתגוננות נתגלו

99. 104 נהרגו במקום, ועוד 13 נפטרו מפציעהם בבית-החולים הדסה. שניים מבין ההרוגים היו חברי המשמר האזרחי: חבר בגדוד 4, והתורנית פנינה ויסר מגדוד 5. מספר הפצועים לא היה ברור משום שלא נערך רישום מדויק שלהם, ומכיוון שפצועים רבים טופלו בתחנות מד"א ורק כ-150 פצועים הגיעו לבתי-החולים.

100. מאלפרין לרוקה, הפצצת תל-אביב, 17.9.40, ארכיון עיריית תל-אביב 4/404.

101. לפי בדיקת נתוני ההפצצה ועל-סמך עדויות שונות העריך אלפרין כי בהפצצה השתתפו ארבעה או חמישה מטוסים שהגיעו מכיוון צפון, עברו מעל שרונה, הטילו את הפצצות מעל אזור 'הבימה', מלצ'ט ודיזנגוף, התקדמו לצד ימה של תל-אביב ונעלמו. השערה שנייה היתה כי מדובר במטוסים שהגיעו מכיוון יפו, הנמיכו לגובה של 1000 מטר והטילו את הפצצות. מנתוני הפגיעות מתברר כי תוצאות ההפצצה היו 20 פגיעות ישירות בבניינים, 5 פגיעות בכבישים, 6 פגיעות במדרכות, 6 פגיעות במגרשים וריקים, 17 פגיעות בין בניינים ושתי פגיעות בכפר סומיל. עיקר הפגיעות התרכזו באזור הרחובות פינסקר-בצלאל-דבורה הנביאה. בסך הכול נמנו 56 פגיעות של פצצות. מקצתן היו פצצות במשקל 100-125 קילוגרם שמטרתן הפצצת בניינים, ומקצתן היו פצצות במשקל 25-40 קילוגרם המשמשות לפגיעה באנשים. אמנם ברדיו בארי נטען כי יעד התקיפה היה יפו, אך לטענת אלפרין מקום הפגיעה בעומק העיר וסוג הפצצות העידו כי הכוונה היתה לפגוע באזרחים. ראו: מחיים אלפרין לרוקה, הפצצת תל-אביב, 17.9.40, ארכיון עיריית תל-אביב 4/404.

ליקויים רבים – בייחוד בהעברת הנפגעים לבתי-החולים ובפעולות החילוץ. רבים חולצו מבין ההריסות בידי פקחי המשמר האזרחי ובידי שכנים ותושבים. כמו כן, בתי-החולים 'אסותא' ו'הכרמל' לא היו ערוכים בזמן, ולכן הועברו רוב הנפגעים ל'הדסה', שם נוצר עומס כבד. בהתנהגות הקהל אמנם לא ניכרה בהלה כללית אך התחושה היתה כמו 'אחרי גמר הקרנבל בפורים'. מכוניות פרטיות נעו ברחובות, ואנשים התגודדו והפריעו לעבודת שירותי ההתגוננות.¹⁰²

ההפצצה על תל-אביב קיבלה משמעות סמלית, בהיותה התקפה על המרכז היהודי הגדול בארץ-ישראל. בהלוויות ההרוגים קישר ישראל רוקח בין הפגיעה בתושבי תל-אביב לבין המאבק העולמי בנאציזם, בהקנתו למותם של אזרחים בהפצצה אווירית משמעות לאומית:

אלו הם חללי אומתנו. בימים אלה עומד להיחרץ לא רק גורל לונדון אלא גם גורלו של כל עם ישראל. אם חס וחלילה ינצח הדרקון – תעבור המלחמה הגזעית גם אל מעבר לים. זוהי מלחמת הקיום של העם הקטן שלנו יחד עם העם האנגלי האדיר המתבוסס בדמו [...] אין לנו זמן לבכות על הקרבנות שהובלנו לנחלת יצחק. עלינו להחזיק מעמד ויהי מה, כי אלה ימים גורליים לכולנו. יעמדו לנו למופת אנשי השירותים, שמילאו בגאון את תפקידם יומם ולילה, אנשי השירותים, הרופאים והאחיות, הכבאים וכל יתר אנשי ההתגוננות בעירנו אשר עמדו על משמרתם במסירות ובמלוא המרץ. אכן, היום הזה היינו לאומה!¹⁰³

המשמר האזרחי זכה אפוא להכרה בחשיבותו בשמירה על בטחון הציבור בתל-אביב. הארגון, שמאז הקמתו התחבט בסוגיית דרכו ומטרותיו, מצא עתה את ייעודו. ההתקפה האווירית על תל-אביב גם סימנה קו ברור בין פעולות המשמר האזרחי לבין תפקידיו של ארגון 'ההגנה'. אף שעיקר האיום שלפניו ניצב היישוב בתקופת המלחמה היה זה של מדינות ה'ציר', עדיין נתפס האיום הערבי כמוחשי, ו'בהגנה' נערכו לקראת אפשרות של חידוש המרד הערבי.¹⁰⁴ וכך תוארה חלוקת התפקידים בין שני הארגונים בעיתון 'ההגנה' בתל-אביב, במחנה: 'המשמר האזרחי ממונה על ההגנה הפסיבית, זהו עיקר שליחותו. אנו – שליחותנו העיקרית אחרת. אנו נתונים בחזית החיצונית, עינינו לשכנינו, מקומנו על הגבול, תפקידנו להגן הגנה אקטיבית על היישוב כלפי התפרצות מעבר לגבול'.¹⁰⁵

בעקבות ההתקפה האווירית על תל-אביב חל שינוי ארגוני נרחב במשמר האזרחי. מערך ההתגוננות גדל, וחל שיפור בתיאום בין שירותי ההתגוננות. שינויים אלה התאפשרו לאחר שבסוף ינואר 1941 נערך מבצע גיוס נוסף לשורות המשמר האזרחי. בכינוסים של ועדי

102. ממרדכי נמצא-בי למשה שרתוק, דוח על הפצצת תל-אביב, 18.9.40, אצ"מ S25/6017.
 103. מדברי ישראל רוקח בעיתון העיתונאים, 13.9.1940, ידיעות עיריית תל-אביב, 11-12 (שנה עשירית) (אוגוסט-ספטמבר 1940), עמ' 190.
 104. על היערכות היישוב למקרה של התקוממות ערבית במהלך המלחמה ראו: גלבר, מצדה, עמ' 14-16.
 105. במחנה, 44 (2.11.1940).

עובדים, במסיבות עיתונאים ובישיבה חגיגית של מועצת עיריית תל-אביב בהשתתפותם של חברי איגודים מקצועיים עודד המשמר האזרחי את התגייסותם של גברים בגיל 30-50 ושל נשים בגיל 18-40 לשורותיו. בנאום ששודר ברדיו ירושלים קרא מפקד המשמר האזרחי לתושבי תל-אביב לבוא ולהתגייס מאחר ש'המלחמה המודרנית מחייבת את ההגנה לא רק על צבא החזית בלבד, כי אם גם על היישוב שבעורף. לפיכך אף היישוב האזרחי צריך לעמוד בשורות המגינים באותה מידה שהחייל עומד בחזית'.¹⁰⁶

באפריל 1941 הצטרף הצבא הגרמני למערכה על השליטה במזרח התיכון ובצפון אפריקה. המתקפה על יוגוסלביה ויוון, התייצבות כוחותיו של רומל בגבול המצרי והשימוש שעשו מטוסים גרמניים בשדות התעופה בצפונה ובמזרחה של סוריה הנתונה במשטר וישי היו בין הצעדים שאיימו על שלומו של היישוב היהודי בארץ-ישראל.¹⁰⁷ ב-8 ביוני 1941 פלשו הכוחות הבריטיים לסוריה במטרה להסיר את האיום מצפון. למחרת, לראשונה מאז תחילת המלחמה, נערכה התקפה אווירית לילית על חיפה. חמש דקות בטרם הופיעו המטוסים הופעל אות האזעקה, ותותחי הנ"מ שהוצבו בחופי העיר פתחו באש לעברם. ההתקפה האווירית נמשכה כחמש שעות, ובמהלכן – כך לפי ההערכות – תקפו את העיר 50 מטוסים, חמישה בכל יעף, בהפוגות של כ-15 דקות בין ההפצצות.¹⁰⁸ התקפה נוספת נערכה על העיר ב-11 ביוני, ולמחרת הופצצה תל-אביב בשנית.

ב-12 ביוני 1941 בשעה 02:11 ניתן אות האזעקה, ושבע דקות לאחר מכן החלה ההתקפה האווירית על העיר תל-אביב. אל מרכז ההתגוננות הגיעו ראש העירייה, סגן נציב המחוז, מפקד משטרת תל-אביב, מפקד המשמר האזרחי וראשי שירותי ההתגוננות. בתחנות ההתגוננות התייצבו אנשי שירותי ההתגוננות, ומפקדי הגדודים שלחו תורנים לסייר באזורי העיר השונים בניסיון לאתר את מוקדי הפגיעה. אחת הפצצות התפוצצה בשטח נטוש (כיום רחוב דיזנגוף פינת אבן-גבירול), ומספר פצצות נפלו לים. ואולם, הפגיעה העיקרית היתה בבית הזקנים והנכים ברחוב מרמורק. הפצצות, מתוצרת גרמנית ובמשקל 200-250 ק"ג, פגעו בבניין, שבו שהו באותה עת כ-40 איש, וגרמו למותם של 13 אנשים: ארבעה גברים ותשע נשים. למקום הגיעו מיד פקחי המשמר האזרחי וסייעו בחילוץ הפצועים ובשמירה על הסדר. פלוגות העזרה הראשונה ופלוגות ההצלה חילצו מבין ההריסות את הנפגעים והם פונו באמבולנסים ואוטובוסים לבית-החולים הדסה.¹⁰⁹

גם לאחר ההתקפה השנייה על תל-אביב עמד הצבא בסירובו להגן על העיר. ב-17 ביוני 1941 דן משה שרתוק עם הגנרל וילסון, מפקד הצבא הבריטי בארץ-ישראל, באפשרות להציב תותחים נגד מטוסים לשם הגנה על תל-אביב. מפקד הצבא שלל את רעיון הצבתם

106. דברי חיים אלפרין, מפקד המשמר האזרחי, ברדיו ירושלים, 1.2.1941, ארכיון עיריית תל-אביב 4/413.

107. גלבר, מצדה, עמ' 31-34.

108. הארץ, 11.6.1941; מיועץ הסוכנות לענייני הג"א, דוח על הפצצת חיפה ב-9 ביוני, 11.6.1941, ארכיון

עיריית תל-אביב 4/414.

109. מאלפרין לרוקח, דוח על הפצצת תל-אביב בליל 11.6-12.6, 17.6.1941, ארכיון עיריית תל-אביב 4/414.

של תותחי נ"מ בעיר בטענה כי ברשות הצבא אין די תותחים כאלה, בייחוד לאחר המערכה בכרתים, שבה איבד תותחים רבים. כמו כן הסביר מפקד הצבא כי התותחים דרושים להגנת אלכסנדריה, ולחזוק עמדתו אף ציין כי גם בערים רבות באנגליה לא הוצבו תותחי נ"מ.¹¹⁰ בניגוד לחיפה, שהיתה יעד להתקפות אוויריות נוספות, לא ספגה עוד תל-אביב התקפות עד לסיום המלחמה.¹¹¹ חודשים ארוכים נמשכה הכוננות לקראת התקפה אווירית נוספת. במהלך כל אותה תקופה המשיכו מתנדבי המשמר האזרחי בעיסוקיהם הרגילים לצד פעילותם במשמר האזרחי. ואולם, האזעקות התכופות והתורנויות הארוכות, שעמדו ביחס הפוך למספר התקיפות המועט, פגעו בכוננות להתנדב. לכך נוספה התנגדותם של מעבידים רבים לשחרר את עובדיהם חברי המשמר האזרחי לפעילות בשעות העבודה. גם בחודשי הקיץ של 1942, שבהם הסתמן איום של פלישה גרמנית, חשו מפקדי המשמר האזרחי כי בתל-אביב שוררת שאננות, ועל-אף עריכתם של מבצעי גיוס הן לצבא והן לשירותי ההתגוננות לא הסתמן שינוי ניכר בהיקף ההתנדבות.¹¹²

הירידה בהיקף ההתנדבות בקרב הציבור גרמה לממשל הבריטי לשנות את מדיניותו בכל הנוגע לשירותי ההתגוננות. שינוי זה התבטא במעבר משירותי התגוננות המבוססים על התנדבות ועל שכנוע פנימי למסגרת שבחלקה מבוססת על מקבלי שכר ומנוהלת בפקוח בריטי ישיר. ב-28 במאי 1942 החליט הממשל להחיל על שירותי ההתגוננות בתל-אביב את החוק הבריטי להתגוננות פסיבית, שנקבע שנה קודם לכן. החוק הוחל תחילה בחיפה ולאחר מכן ברוב חלקי ארץ-ישראל. נאמר בו כי שירות ההגנה הפסיבית בכל מחוז יהיה כפוף לפקודתיו של מושל המחוז, שיאשר וימנה את מפקדי שירותי ההתגוננות ואת המתנדבים. כל מתנדב באחד משירותי ההתגוננות התבקש לתת על כתב התחייבות המסדיר את התייצבותו תמורת שכר בכל מקרה של אזעקה ומעניק לו סמכות משטרתית לאכיפת חוקי

110. משרתוק לרוקה, 23.6.1941, ארכיון עיריית תל-אביב 4/424.

111. בחודשים יוני ויולי הופצצה חיפה כמה פעמים. ב-25 ביוני הופצצו חיפה ועכו. ב-8 ביולי הופצצה חיפה באחת מן ההתקפות האוויריות הקשות ביותר במהלך המלחמה – התקפה שבמהלכה הוטלו על העיר כ-300 פצצות. ב-10 ביולי שוב הותקפה העיר. ב-14 ביולי, לראשונה במלחמה בארץ-ישראל, הצליח מטוס בריטי להפיל מטוס 'יונקר' גרמני, שהיה חלק מלהק מטוסים שהתקרב לחיפה (מחיים אלפרין, יולי 1941, ארכיון עיריית תל-אביב 4/414).

112. מודעה עירונית מספר 17, 5.5.1942, ארכיון עיריית תל-אביב 4/406. אחת המסגרות שהקימה המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית במסגרת ההכנות לקראת פלישה היתה 'משמר המולדת'. הרעיון היה להקים כוח הגנה מפני פלישה בדומה ל-Home Guard בבריטניה. לפי התוכנית הוחל בגיוס גברים בגיל 18-40, שלא שירתו בצבא או במשטרה. עד מרס 1943 התגייסו ל'משמר המולדת' 1545 איש. ראו: במחנה, 71-72 (1943). חלקו של המשמר האזרחי בתל-אביב בתוכניות להגנה מפני פלישה גרמנית הצטמצם לעזרה בהפעלת תחנות הגיוס. בכל הנוגע לגיוסם של חברי המשמר האזרחי ל'משמר המולדת' סוכם בנובמבר 1942 עם מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית כי חברי המשמר האזרחי החייבים בגיוס ל'משמר המולדת' ימשיכו בפעילותם במשמר האזרחי. ראו: פרוטוקול ישיבת המפקדה של המשמר האזרחי, 26.11.1942, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

ההתגוננות.¹¹³ כך קיווה הממשל הבריטי להבטיח את הופעתם של חברי שירותי ההתגוננות בעת חירום, בהנהיגו חלוקה יעילה וצודקת של התורנויות בתחנות ההתגוננות. אכיפתו של חוק ההתגוננות על המשמר האזרחי בתל-אביב לא היתה אמורה לשנות את הרכב הארגון ואת מבנהו. ואולם, משמעות החוק היתה התחייבות פורמלית לפעילות המנוגדת לאופי ההתנדבותי של המשמר האזרחי ושל שירותי ההתגוננות. ב-16 ביוני 1942, לאחר כניסתו לתוקף של חוק ההתגוננות בתל-אביב, מונה חיים אלפרין לקצין האחראי לשירות פקחי ההתגוננות מפני התקפות מהאוויר, ומפקדת המשמר האזרחי נקראה מעתה באופן רשמי 'הוועדה להתגוננות פסיבית בתל-אביב'.¹¹⁴

'צבא העורף'

בנובמבר 1942, לאחר קרב אל-עלמיין והתרחקותו של האיום הגרמני, החלה תקופת מעבר, שבמהלכה הפך היישוב היהודי מחברה המגויסת למאבק צבאי בשיתוף עם הממשל הבריטי לחברה הנתונה במאבק לאומי ובעימות עם המדיניות הממשלתית. בתקופה זו, במקביל לפעילותו הרגילה בתחום ההתגוננות האזרחית, החל המשמר האזרחי לשלב תכנים חדשים בפעילותו במסגרת הגדרתו כ'צבא העורף'. בכך ניסה להבליט את חשיבותו כארגון האחראי להגנת האוכלוסייה האזרחית בעורף תוך כדי יצירת קשר וזיקה עם החייל בחזית. המשמר האזרחי תואר כמי ששחרר את הלוחמים בחזית מחובת השמירה על העורף ואף דאג לסייע ללוחם היהודי בחזית בעידוד ובתמיכה מורלית. מפקד המשמר האזרחי תיאר זאת במילים: 'כצבא העורף לא הונחנו את חובתנו לצבא החזית שלנו; השתדלנו לתת את תרומתנו לאחינו האמיצים באשר הם'.¹¹⁵

נוסף על כך עסק הארגון בשמירה על הסדר, וב-2 בדצמבר 1942, לראשונה מאז חידוש פעילותו, השתתפו חבריו בשמירה על הסדר בתהלוכת אבל שנערכה בתל-אביב לזכר יהדות הגולה. השמירה על הסדר בעת ההפגנה אמנם התבצעה בהוראתה של עיריית תל-אביב, אך בניגוד להוראת מושל המחוז, שאסר על השתתפותו של המשמר האזרחי בפעילות משטרתית.¹¹⁶ חודש לאחר מכן סייע המשמר האזרחי למחלקה הסניטרית בעיריית תל-אביב למנוע את התפשטות מחלת הדבר בעיר, בהפיצו בקרב הציבור חומר הסברה בעניין הצורך בשמירת הניקיון ובפינוי אשפה מהבתים. ואולם, מפעלים מעין אלה ואחרים, כדוגמת השתתפות באיסוף בגדים למען החייל בחזית, עוררו בחברי הגדודים תחושות של חוסר

113. תקנות ההגנה (שירותי ההגנה הפסיבית), 1941, ארכיון עיריית תל-אביב 4/406.

114. כמו כן מונו אפרים קרסנר למפקד מכבי האש, יהודה שיפמן למפקד פלוגות ההצלה, ד"ר משולם לבונטין למנהל שירותי העזרה הראשונה, וד"ר בן-ציון הירשוביץ לתפקיד מנהל האשפוץ לשעת חירום. ראו: מרוקם לאלפרין, ארכיון עיריית תל-אביב 4/415.

115. חיים אלפרין, 4 שנות המשמר האזרחי, 27.11.1942, אצ"מ S25/5786.

116. מקצין מחוז לוד לממונה על המשטרה בלוד, 11.12.1942, ארכיון עיריית תל-אביב 4/416 (אנגלית).

נוחות ואף של התמרמרות. תחושות אלה באו לידי ביטוי בדבריו של אחד ממפקדי הגדודים, שהתלונן כי 'אומרים כבר שהמשמר זה ויצי' של גברים'.¹¹⁷ דעה זו התעצמה בייחוד לנוכח הסברה שנפוצה בציבור, ולפיה המלחמה כבר הסתיימה ולמעשה אין עוד צורך בהמשך הפעלתו של מערך החירום בעיר.

שלב נוסף בהגברת הפיקוח הממשלתי על המשמר האזרחי התרחש במאי 1943, עם כניסתה לתוקף של התוכנית הממשלתית להתגוננות פסיבית. בהתאם לתוכנית יצרה הממשלה כוח בסיסי ומאורגן של חברים בשירות הפקחים, במכבי האש ובשירותי ההצלה והעזרה הראשונה, שתפקידם היה להגיש עזרה מיידית בכל מקרה חירום עד להופעתם של שאר המתנדבים. את התוכנית הכין אשבורן (A. B. Ashbourne), יועץ אנגלי מיוחד, שהגיע מאנגליה ביולי 1942 וריכז את הטיפול בהתגוננות הפסיבית. מיד עם בואו הקים אשבורן ועדה להתגוננות בהשתתפותם של סגני המושלים במחוזות, שהיו מופקדים על ההתגוננות הפסיבית במחוז שבאחריותם. בנובמבר 1942 נשלחה תוכניתו של אשבורן לאישורו של משרד המושבות באנגליה, שם אושרה לאחר שנבדקה בוועדה להגנה אזרחית במושבות ובמשרד האוצר הבריטי.¹¹⁸ עם אישורה גויסו 113 איש ל'חיל מצב' - כך נקראו המגויסים בשכר, שחתמו על כתב התחייבות שקבע כי שכרם ישולם להם מידי הממשל לפי דרגת שכר של נוטרים. בכך הודגשה במשמר האזרחי החלוקה בין מתנדבים, שהיו מרבית חברי הארגון, לבין גרעין מצומצם של שכירים, שכלל גם את מפקד המשמר האזרחי, את סגנו ומספר מצומצם של אנשי מנהלה במפקדה.¹¹⁹

התארכות המלחמה והתרחקות החזית השפיעו על היקף ההתנדבות למשמר האזרחי ובו בזמן גם על נכונותו של הציבור להמשיך ולהקפיד על חוקי ההאפלה. כוכור, חוקים אלה נחקקו עוד בתחילת המלחמה וחייבו את הציבור לנקוט אמצעים בשעות החשכה להאפלת אורות רכב, בתי מגורים, רחובות, מוסדות ציבוריים ובתי עסקים. פקחי המשמר האזרחי נתקלו בקשיים הולכים וגוברים באכיפת חוקי ההאפלה ובהצדקת המשך צעדי החירום. נוסף על כך פרץ משבר פנימי בשורות המשמר, כאשר מפקדי הגדודים וסגניהם טענו לחוסר ייצוג במפקדת הארגון ולנתק בין המפקדה לבין חברי הגדודים. מחשש להתפוררות המשמר האזרחי יזמה המפקדה סדרה של צעדים לגיבוש השורות: נישאו הרצאות בנושאי תרבות, הורחבו המסגרות ללימוד השפה העברית, הוקמו קבוצות ספורט ומועדונים, ונערכו חגיגות

117. פרוטוקול ישיבת מפקדי גדודים במשמר האזרחי, 14.12.1943, את"ה, תיקי המשמר האזרחי, ללא סימון.
118. התזכיר שהכין אשבורן ושנשלח לאנגליה נקרא: Memorandum on Civil Defence Organisation (PRO, CO 968/72/10)

119. מחיים אלפרין, המפקד הראשי של המשמר האזרחי, לראשי שירותי ההתגוננות בתל-אביב, 10.5.1943, ארכיון עיריית תל-אביב 4/416. אנשי שירותים בשכר יועדו להפעלת מרכז ההתגוננות ועוד חמש תחנות התגוננות מרכזיות, שנקראו 'דיפו' (Depot). שתיים מן התחנות הללו נפתחו רק בעת חירום, ואילו שלוש האחרות היו פתוחות כל שעות היממה. את התחנות הפתוחות ניהל מפקד התחנה, והועסקו בהן מרכזניות, שפיקחו על קבלת הודעות במקרה חירום, וצוותי כוננות של שירותי ההצלה, מגן דוד אדום ומכבי האש.

וטיולים משותפים למשפחות הפקחים. אחד מכלי הביטוי הבסיסיים והחשובים ששימשו לגיבוש הארגון היה הביטאון קול המשמר, שפורסם לראשונה בתחילת דצמבר 1942 בהוצאת המשמר האזרחי.¹²⁰

באוקטובר 1943 ציין המשמר האזרחי חמש שנים להקמתו. מפקדת המשמר האזרחי קיוותה לנצל את האירועים החגיגיים למסע הסברה בקרב הציבור בדבר הצורך בהמשך הנהגתם של אמצעי החירום. בין יתר האירועים, נערך מפקד חגיגי של חברי המשמר האזרחי שנערך באצטדיון המכבייה, הוצא לאור גיליון חגיגי של קול המשמר, וחולקו תעודות כבוד ל-880 מחברי המשמר האזרחי שהיו פעילים בארגון מאז הקמתו. ואולם, יותר מכול ביטאו האירועים סיכום של תקופה וערעור על המשך הדרך. אמנם רוקח הזכיר את 'יעילותו, אחריותו ומסירותו' של המשמר האזרחי, אשר 'שמו יצא לתהילה לא רק בפי תושבי תל-אביב, אלא גם בפי כל היישוב והשלטונות המחוזיים והמרכזיים'. הוא אף ציין כי 'הודות לאמון שרחשו לאנשי המשמר נמנעו הרבה אסונות פנימיים ונמנעה הגירה המונית של האוכלוסייה בימים הקשים של ערב הפלישה לסוריה ובימי המערכה באל-עלמיין, כשהאויב הגיע לא הרחק משערי ארצנו, נמנע פינוי של ילדינו, בהיותנו בטוחים שאנשי המשמר ידעו להתגבר על כל הקשיים העלולים לעמוד בפנינו'. גם סעדיה שושני, חבר מועצת העירייה ולשעבר חבר במפקדת המשמר האזרחי, הילל את הארגון באמרו:

המשמר האזרחי, שהוא 'צבא העורף' שלנו, עמד כל הזמן על הגובה ומילא בכבוד, נאמנות ומסירות את אשר הטיל על עצמו מרצון, ללא כוח כפייה כל שהוא. היתה זו עמידה מתמדת על משמר העיר, שלומה ובטחונה, בימים ובלילות והעיקר תוך התנדבות מלאה. יש להגיד, כי במשך חמש השנים שחלפו לא היה שום סוג של פעולה אזרחית בעירנו, שהמשמר לא לקח בו חלק, לא פעל ולא הפעיל את האחרים.¹²¹

אך כל דברי ההערכה האלה לא שיקפו את מצבו האמיתי של המשמר האזרחי, שהיה מצוי באותה עת בתקופת משבר ובתהליך של התפוררות.

כאמור, המשמר האזרחי היה נתון במצב העניינים שבו הממשל הבריטי מגביר את פיקוחו על פעילותו, בעוד ציבור המתנדבים הולך ומתרחק ממעורבות פעילה בשירותי ההתגוננות. לאור זאת, ולאחר כשלון הניסיון להתוות תכנים חדשים לארגון – כגון סיוע ללוחמים בחזית – החלה מפקדת המשמר האזרחי לעסוק בשאלת עתידו לאחר המלחמה. בין השאר דובר על הפיכתו למיליציה עירונית, שאמורה היתה לעסוק בשמירה על הסדר בעת חירום, לחזק את רגש האזרחות ולעורר 'רגש של השתתפות לציבור זה שהנהו המדינה בדרך'.¹²² בדצמבר 1943 הגדירה ועדה מיוחדת שהוקמה במפקדת המשמר האזרחי את מטרתו הכללית של המשמר כ'ארגון של תושבים שעומד לימין העירייה ולימין המוסדות הלאומיים באישור

120. קול המשמר, 1 (6.12.1942).

121. חמש שנות המשמר האזרחי בתל-אביב, קול המשמר, 10, ללא תאריך (1943?).

122. פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי, 29.10.1943, ארכיון עיריית תל-אביב 24/3.

העירייה, לשם מילוי תפקידים אזרחיים ולאומיים בגבולות עיריית תל-אביב הן בשמירה על הסדר בעיר ובטחון הציבור בשעת חירום והן בפעולות אזרחיות כלליות ולאומיות תחת הסיסמא – "האזרח למען האזרח". לפי הצעות הוועדה אמור היה המשמר האזרחי לפעול בתחום ההתגוננות האזרחית אך גם ככוח עזר האחראי לשמירת הסדר בעיר, לשיפור פני העיר ולסיוע לעולים החדשים. כמו כן הוצע כי הארגון ייקח חלק בבניית המדינה שברך באמצעות החדרת 'רגש אזרחות ציונית לתוך המוני תושבי העיר, הנחלת הלשון והתרבות העברית, הפצת ידיעת הארץ, העיר ומוסדותיה וכו'.'¹²³

גם משרד היועץ לענייני הג"א בסוכנות היהודית התמודד עם שאלת המשך דרכו. במסגרת המגמה להתאים את פעילותם של שירותי ההתגוננות לתפקידי עזרה לאוכלוסייה האזרחית והגנה עליה הודיע מרדכי נמצא-בי ב-1 בינואר 1943 על שינוי משמעות השם 'הג"א': לא עוד תרגום השם האנגלי 'Air Raid Precautions' ('התגוננות מפני גזים והתקפות אוויר'); מעתה ואילך הפכה משמעות ראשי התיבות הג"א ל'הגנה אזרחית', תרגום השם האנגלי 'Civil Defence'. בכך הוסיפה ההגנה האזרחית לתפקידה המצומצם של התגוננות מפני התקפות אוויר גם את תפקיד ארגון חיי האזרחים במלחמה טוטלית, תפקיד שכלל, בין השאר, מתן עזרה סוציאלית, פינוי אזרחים, עזרה בשירותים ציבוריים וחלוקת מזון.¹²⁴ זאת ועוד, מרדכי נמצא-בי, שביקש להדגיש את החשיבות שבהמשך פעילותן של אגודות ההג"א גם לאחר המלחמה, קרא להקמתו של שירות לאומי למשמר העם, שמטרתו לסייע בהקמת משטר ציוני לאומי בארץ-ישראל.

לפי הצעתו של נמצא-בי, שהוצגה באוקטובר 1943, היו אגודות ההג"א אמורות לפעול בתפקידים האלה: סדרנות, ארגון המוני ושמירה על הסדר; ארגון פעולות ציבוריות כגון הפגנות, מחאות, ימי שבתון ועצומות; כוח עזר לארגון העורף במקרה של איום; המרצת ההתאזרחות בארץ-ישראל; עידוד החלפת שמות לועזיים בשמות עבריים; עידוד לימוד השפה העברית; סיוע בקביעת צורת הדגל הלאומי, ממדיו ואופן הנפתו; ארגון מגביות ותרומות לפי החלטת המוסדות הלאומיים; עזרה בהסברה ציבורית של קק"ל ושל קרן היסוד והרחבת פעילותן; תמיכה בתוצרת הארץ; עידוד התושבים לחיי צנע, לחיסכון לאומי ולהשתתפות במפעלים כספיים של היישוב; וניהול פעולות הסברה וחינוך ציוני.¹²⁵ בהמשך לכך הודיע משה שרתוק, מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, על קבלת הרעיון הבסיסי שלפיו על אגודות ההג"א להמשיך ולפעול בתפקידים לאומיים וציבוריים. ואמנם, התוכנית לפעולות הג"א שחיבר נמצא-בי הועברה לאישור הוועד הלאומי, תוך כדי הדגשת העובדה שמדובר בהקמת משמר עם, שמטרתו היא להכין ולארגן כל פעולה ומפעל עממיים הדורשים, לשם ביצועם, שיתוף של מתנדבים מכל שדרות היישוב הפועלים תוך משמעת

123. תזכיר: הצעות לפעולות המשמר האזרחי בעתיד, אצ"מ S25/5786.

124. ממרדכי נמצא-בי, חוזר מספר 31, 1.1.1943, ארכיון עיריית תל-אביב 4/406.

125. ממרדכי נמצא-בי, הצעה על פעולות הג"א בהווה ותפקידיה לאחר המלחמה, 10.10.1943, אצ"מ S25/6010.

ציבורית למוסדות היישוביים והמקומיים'. לקראת יישומה של התוכנית המליץ שרתוק כי בשלב הראשון תוכרו שנת תש"ד כשנת ההתאזרחות והשם העברי.¹²⁶ תוכניותיהם של המשמר האזרחי ושל משרד היועץ לענייני הג"א בסוכנות היהודית העידו על המגמה שפנה אליה היישוב היהודי לאחר המלחמה, והעלו מחדש את שאלת מעמדו העצמאי של המשמר האזרחי כארגון עירוני המתקיים באישור הממשל הבריטי ובחסות עיריית תל-אביב והמוסדות הלאומיים. באפריל 1944 דנו מרדכי נמצא-בי ומפקדת המשמר האזרחי בעתיד שירותי הג"א ובמקומו של המשמר האזרחי בהיערכות החדשה, שעיקרה לאומי ולא מקומי. שני הצדדים החליטו על פרסום תמצית שתיקרא 'עקרונות המשמר האזרחי', שעל בסיסה אמור היה להתפרסם מצע ארצי.¹²⁷ ההחלטות המשותפות בדבר מטרתיהם של המשמר האזרחי ושל משרד יועץ הסוכנות לענייני הג"א יצרו אמנם תשתית לתיאום בין שני הגופים, אולם בשלב הביצוע נכשלו הן המשמר האזרחי והן משרד היועץ במימוש תוכניותיהם. המאמץ לשנות את פעולותיו של המשמר האזרחי ולהתאימן להחלטות מפקדת הארגון עמד במרכז עשייתו של המשמר האזרחי בשנת 1944, וסופו סימל את כשלון המעבר של המשמר האזרחי לתקופה שלאחר המלחמה.

פיזורו של המשמר האזרחי

במהלך שנת 1944 החמיר המצב בגדודי המשמר האזרחי. רבים נעדרו מפעילות, ביקורות האפלה לא נערכו ופקחים לא הגיעו לפעולות. בכל זאת ניסה המשמר האזרחי להכניס תכנים חדשים לפעילותו בהעברת שיעורי ערב בעברית, בנסיונות למצוא שיכון לעולים ובמאמץ לשכנע את מחלקות עיריית תל-אביב להשתתף בפעילות לשיפור פני העיר. לאחר ההכרזה על שנת ההתאזרחות, שיצאה מטעם משרד היועץ לענייני הג"א בסוכנות היהודית, השתתף המשמר האזרחי בעידוד הציבור לשנות את השמות הלועזיים לשמות עבריים. ואולם, אף-על-פי-כן הואץ תהליך התפרקותו של הארגון. הממשל הבריטי החל בצמצום שירותי ההתגוננות בארץ-ישראל, תקציב ההתגוננות של מחוז לוד קוצץ, והחלו פיטורים הדרגתיים של אנשי חיל המצב בתל-אביב.¹²⁸ נוסף על כל אלה, ביוני 1944 שב לאנגליה היועץ הבריטי המיוחד להגנה אזרחית. בעיני מפקדת המשמר האזרחי, צמצום חיל המצב בתל-אביב היה צעד נוסף בדרך לפירוק הארגון. המפקדה התנגדה לביטול ההאפלה ברחובות תל-אביב גם לאחר ביטולה של חובת ההאפלה ברחובות מרבית הערים, ובהן חיפה ויפו, בחודש מאי,¹²⁹

126. ממשל שרתוק לנמצא-בי, 5.12.1943, אצ"מ S25/6010.

127. פרוטוקול ישיבת המפקדה של המשמר האזרחי עם יועץ הסוכנות לענייני הג"א, 20.4.1944, ארכיון עיריית תל-אביב 24/3.

128. מאלפרין לרוקה, 31.3.1944, ארכיון עיריית תל-אביב 4/417.

129. פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי, 15.5.1944, ארכיון עיריית תל-אביב 24/3.

אך הציבור הרחב כבר הפסיק למעשה להקפיד על חוקי ההאפלה. בסוף חודש יולי נעשה צעד נוסף לקראת ביטול חוקי ההאפלה, עם קבלת ההחלטה בדבר הקלות בשמירת ההאפלה. מצבו של המשמר האזרחי היה בכי רע. תנועת המתנדבים פסקה כמעט לחלוטין, והציבור הרחב, ובעיקר חברי הגדודים, לא הכירו עוד בחשיבותו של הארגון ובתרומתו למאבק היישוב ולהגנת תל-אביב. בספטמבר 1944, בישיבה משותפת של מפקדת המשמר האזרחי ומפקדי הגדודים, הסביר חיים אלפרין את הגורמים לכישלון:

עם התרחקות החזית התחילו גם האנשים להתרחק ואנו חיים באילויה של אלפים בשעה שיש לנו לכל היותר כ-1500 איש, ועזובה זו מכניסה דמורליזציה בשורה. לפעולה רגילה אין לסמוך על האנשים שנשארו לנו. העקרונות החדשים שעובדו והוגשו לפני המ"גים [מפקדי גדודים, מ"ג] ויתר מפקדי ואנשי השורה לא האירה להם ההצלחה פנים. התכנית לא נתקבלה על האנשים, היא היתה יותר מדי יפה ונעלה, ואם נמשיך לחיות באשליה זו נחריב את המשמר. צריך לתת לאנשים תכנית ראלית של היום ולא תכנית לעומד לבוא. המסקנה היא שאין לנו אנשים מתאימים. אנשינו עייפים ואינם מסכימים לתכנית של מיליציה ציונית גרידא. בשנת 1938 הלכנו לקראת מלחמה ועכשו בשנת 1944 אנו הולכים לקראת שלום וניצחון. אין הלבבות נותנים למה שנעשה בגולה, שום דבר אינו משפיע על האנשים, גם אם המאורעות דוחים, אבל אולי הן תשפענה מפאת היותן קרובות אלינו. המטרה צריכה להיות ברורה כפי שנוסחה בראשית המשמר. זה צריך להיות ארגון שיוכל לעזור לכל שירותי הביטחון בת"א ועומד לפקודת העירייה. זוהי המטרה שאינה זקוקה לפירושים – המטרה של היום.¹³⁰

במאמץ אחרון למנוע את פירוקו של המשמר האזרחי חזרו מפקדי הארגון לעיקרון היסודי שהנחה את מייסדיו בספטמבר 1938. כוונתם היתה להקים מיליציה עירונית לגאלית, שאמורה היתה לקלוט גברים בגיל 30-50 ונשים מגיל 20 עד 45 ולהדריכם בתרגילי סדר, בהתגוננות עצמית, בסדרנות ובהכרת העיר. המנגנון המצומצם והמובחר הזה אמור היה להדריך את תושבי העיר, בשמרו על קשר הדוק עם האוכלוסייה באמצעות מערך מאורגן של בתים, אזורים וגושים.¹³¹ אולם הפעם, שש שנים לאחר הקמתו של המשמר האזרחי, היו הנסיבות שונות. על העורף האזרחי בתל-אביב לא איימו לא כוחות ערביים ולא מטוסי הציר, וספק אם הממשל הבריטי היה מאשר תוכנית שכזאת בתקופה של מאבק לאומי יהודי.

באוקטובר 1944 החליט הממשל הבריטי על הפסקת השימוש בצופרי האזעקה בתל-אביב כאמצעי אזהרה מפני תקיפה אווירית, ועל הסבת הצופרים לשימושם של הצבא ושל המשטרה במקרה של התקפת טרור. הממשל הפסיק את פעילותו של מערך ההגנה האזרחית, ולפקחי המשמר האזרחי ולמתנדבי שירותי ההתגוננות נמסר על הפסקת כל הפעולות.¹³² חודש

130. פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי, 7.9.1944, ארכיון עיריית תל-אביב 24/3.

131. שם.

132. מאלפרין לרוקה, 23.10.1944, ארכיון עיריית תל-אביב 4/417.

לאחר מכן פוטרו 39 אנשים מקרב מקבלי השכר בשירותי ההתגוננות, ובתפקיד בשכר נותרו רק 18 כבאים ושישה מחסנאים, שפיקחו על אחזקת מסכות הגז במחסן הממשלתי בתל-אביב. בשלב האחרון בפירוק שירותי ההתגוננות נסגרו תחנות ההתגוננות, בוטלו פקודות ההאפלה וחוקי ההתגוננות, והמשמר האזרחי נדרש להחזיר לרשות הממשלה את כל הציוד שהיה במחסניו.¹³³

ללא התמיכה הבריטית ובהיעדר גיבוי של עיריית תל-אביב נדונה לכישלון התוכנית לארגונו מחדש של המשמר האזרחי. יתר-על-כן, סכסוך פנימי שפרץ במפקדת המשמר האזרחי סימן אף הוא את סוף דרכו של הארגון. בנובמבר 1944, לאחר מינויו של חיים אלפרין לתפקיד המפקח העירוני הראשי בעיריית תל-אביב נוסף על היותו מפקד המשמר האזרחי, ובעוד אחיטוב שוקד על גיבוש תוכנית ארגונו מחדש של המשמר האזרחי, פרץ בין השניים משבר אישי, שאיים על המשך עבודתם המשותפת.¹³⁴ אלפרין, שקבל על הניסיון להקים נגדו את כל המפקדים, אמנם לא דרש את פיטוריו של אחיטוב, אך לעומת זאת קרא להתפטרותה של מפקדת המשמר האזרחי. במצב העניינים שהיה שרוי בו המשמר האזרחי בדצמבר 1944 כבר לא נותרה ברירה אחרת מלבד פיזורו. אחדים מחברי המשמר האזרחי אף פנו למפקדה בבקשה שייערך לחברים מסדר פומבי אחרון לאות תודה על תרומתם והתנדבותם, ובסיומו יוכרו באופן רשמי על פירוקו של הארגון.¹³⁵

למרות כל זאת ניסתה עדיין מפקדת המשמר האזרחי להפעיל את תוכנית ארגונו מחדש. אלא שתהליך הפירוק היה בלתי-נמנע. בסוף ינואר 1945, על רקע מעבר של חברים מהמשמר האזרחי לארגון 'ההגנה', הכריזה הסוכנות היהודית על הפסקת פעילותו של משרד היועץ לענייני הג"א.¹³⁶ בתחילת פברואר הודיעה ועדת המצב של עיריית תל-אביב על פירוק שירותי ההתגוננות בעיר, ושבוע לאחר מכן הוחל במכירת רכשו של המשמר האזרחי ובהעברתו למחלקות עיריית תל-אביב.¹³⁷ ב-17 במאי 1945 פורק הארגון סופית, לאחר שמפקדת המשמר האזרחי מסרה לראש עיריית תל-אביב את מכתב התפטרותה, לא לפני שציינה כי צעד זה ננקט 'עקב כך שלא נמסר ייפוי כוח למפקדת המשמר האזרחי להמשיך בפעולותיה אלא למעשה סולק ונסגר משרדו ופורק כל מנגנון המשמר. כך בוטל ארגון עממי אשר איחד את כל שדרות הציבור ושימש גורם חינוכי לייצוב דמותה העברית של העיר וליכוד אזרחיה לחטיבה אחת בעלת משמעות לאומית'.¹³⁸

ב-9 במאי 1945 ציינה תל-אביב את יום הניצחון של בעלות-הברית על גרמניה הנאצית בתהלוכת אלפים ברחובות העיר. בנאום שנשא באותו יום ישראל רוקח, ראש עיריית תל-

133. מאלפרין לרוקח, 17.11.1944, ארכיון עיריית תל-אביב 4/417.

134. פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי, 23.11.1944, ארכיון עיריית תל-אביב 24/3.

135. מכתב גלוי מחברי המשמר האזרחי למפקדה, 6.12.1944, ארכיון עיריית תל-אביב 4/417.

136. הזמנת הסוכנות היהודית למסיבת סיום פעילות משרד היועץ לענייני הג"א ב-21 בינואר 1945, אצ"מ S25/6010.

137. מאלפרין לרוקח, 7.2.1945, ארכיון עיריית תל-אביב 4/417.

138. מחברי מפקדת המשמר האזרחי לראש עיריית תל-אביב, 17.5.1945, ארכיון עיריית תל-אביב 4/417.

אביב, נזכרה אמנם תרומתו של המשמר האזרחי להגנת העורף במהלך המלחמה, אולם מקומו כארגון נפקד מחגיגות הניצחון. בתום המלחמה נכוננו ליישוב אתגרים חדשים ומאבק לאומי, שבהם כבר לא היתה נחוצה תרומתו של המשמר האזרחי במתכונתו הארגונית המוכרת - כארגון חוקי ועירוני להגנה אזרחית ולארגון העורף במלחמה.

סיכום

המשמר האזרחי, שהוקם בשנת 1938, בשלהי המרד הערבי, ופורק במאי 1945, בסיום מלחמת העולם השנייה, אפשר למעמד הבינוני העירוני בתל-אביב לבטא את תפיסתו האזרחית בשמירה על חייו ועל רכושו, ובד בבד להפגין מעורבות במאבק הלאומי ובתהליך בניית האומה. המשמר האזרחי כארגון התנדבותי ובעל מעמד חוקי ורשמי בחברה בעלת מבנה חברתי ופוליטי וולונטרי נאלץ להתמודד במהלך כל שנות פעילותו עם היותו ארגון הנתון לחסות מועצת עיריית תל-אביב, למרות המוסדות הלאומיים ולפיקוח הממשל הבריטי. כל עוד פעל הארגון במסגרת ההגנה האזרחית התקיים שיתוף-פעולה בינו לבין מועצת העירייה והממשל הבריטי. כך זכה הארגון להכרה חוקית של הממשל הבריטי, שמוסדותיו, ובהם הצבא והמשטרה, אף סייעו לו בפעולות הדרכה ובמתן ייעוץ. לכך תרמה בין היתר העובדה שתל-אביב לא זכתה במהלך המלחמה להגנה צבאית, גם לא לאחר ההתקפות האוויריות בספטמבר 1940 וביוני 1941.

כאמור, המשמר האזרחי היה ארגון עירוני הנתון לחסותה של מועצת עיריית תל-אביב. עיריית תל-אביב, בראשותו של ישראל רוקח, עודדה את הקמתו, סיפקה לו תמיכה כספית והכירה בפעילותו. המשמר האזרחי היה למיליציה עירונית, שטיפלה בנושא ההגנה האזרחית וגם בתחומים עירוניים כגון שמירה על הסדר הציבורי בעיר ופיקוח על מחירי המזון. כארגון עירוני, מקומי ואזרחי ביטא אפוא המשמר האזרחי את עצמאותה המוניציפלית של מועצת עיריית תל-אביב. אולם יצירתו של מוקד כוח עירוני ומקומי הנשלט בידי החוגים האזרחיים בראשותו של רוקח, והזוכה לתמיכתו ולהכרתו של הממשל הבריטי, חשפה את העימות הפוליטי בין ימין לשמאל בקרב הנהגת היישוב. בן-גוריון, ששימש יושב-ראש הנהלת הסוכנות היהודית, חתר להשגת ריכוזיות בכל הקשור בארגון 'ההגנה' ובניהול ענייני הביטחון ביישוב. לפיכך פעל להקמתו של משמר עם ארצי שבמסגרתו אמורים היו להשתלב שירותי החירום כדוגמת המשמר האזרחי, מכבי האש, מגן דוד אדום וארגוני הג"א. כשולן רעיון הקמתו של משמר העם הארצי אפשר אמנם את המשך פעילותו של המשמר האזרחי כמסגרת עירונית, אך תלותו הכספית של הארגון בעיריית תל-אביב היא שהביאה בסופו של דבר להפסקת פעילותו בינואר 1940 ולסיומו של השלב הראשון בהתפתחותו.

השלב השני בפעילותו של המשמר האזרחי החל במאי 1940 ונמשך עד חודשי ההכרעה במדבר המערבי בקיץ 1942. במהלך השנתיים הללו היה היישוב נתון בצל האיום הגרמני והאיטלקי, בעוד האוכלוסייה האזרחית בערים תל-אביב וחיפה חשופה להתקפות אוויריות

שטשטשו את ההבחנה בין עורף לחזית. מצב זה פתר את ההתלבטות בעניין קביעת מטרות פעילותו של המשמר האזרחי. האיום המוחשי לא הותיר ספק בדבר חשיבותו של המשמר האזרחי כארגון המתמקד בהתגוננות אזרחית ובדבר תרומתו למאבק למען שלום העיר ובטחון תושביה. הממשל הבריטי עודד את התמקדותו של המשמר האזרחי בנושא ההתגוננות האזרחית, ועיריית תל-אביב הבינה כי המשימה הראשית שהחברה היהודית בתל-אביב עומדת לפניה היא ההתגייסות לטובת המאמץ המלחמתי. המשמר האזרחי זכה לכן להכרה בקרב הציבור, המוסדות הלאומיים, 'ההגנה', מועצת עיריית תל-אביב והממשל הבריטי.

במחצית השנייה של 1942 החל תהליך שהוביל לפירוקו של המשמר האזרחי – תחילה לפירוקו המעשי, מכורח התנהגותו של הציבור, ואחר-כך לפירוקו הרשמי, בהוראתו של הממשל. בתחילה הגביר הממשל את מעורבותו בארגון שירותי ההתגוננות באמצעות חקיקה. חקיקה זו הובילה, בין השאר, להקמתו של חיל המצב, שהבדיל בין המתנדב לבין מקבלי השכר במשמר האזרחי ובשאר שירותי החירום בתל-אביב. בכך הופר האיזון בקרב חברי המשמר האזרחי ושירותי החירום בין התנדבות מרצון לבין כפייה ממשלתית. לאחר התרחקות חזית המלחמה, עם סיומו של קרב אל-עלמיין, החלו הבריטים לצמצם את תמיכתם במערך ההגנה האזרחית. במהלך שנת 1944 הואץ תהליך הפירוק, והוא הוביל לבסוף לפיזור חיל המצב ולחיסול האמצעים שאפשרו את קיומו של מערך החירום בארץ-ישראל ובתל-אביב בפרט. בשלב זה הבינה מפקדת המשמר האזרחי כי הסרתו של איום ההפצצות האוויריות מותירה את הארגון ללא מטרה. לאחר שכשל הניסיון להגדיר את המשמר האזרחי כצבא העורף, המאפשר לצבא החזית להמשיך ולפעול ללא חשש למען עמידת האוכלוסייה האזרחית שבעורף, ניסה הארגון להתאים את מטרותיו לצורכי היישוב, שהיה נתון בתקופת מעבר ממצב של מלחמה עולמית למציאות של חברה הנאבקת למען עצמאותה הלאומית. ואולם, בלא איום פיזי מוחשי לא היה בפיתוח הרגש הלאומי והאזרחי כדי להבטיח את המשך קיומה של מסגרת כדוגמת המשמר האזרחי. יתרה מזו, מגבלות תקציביות וחוקיות לא אפשרו את המשך פעילותו של המשמר האזרחי כארגון העוסק אך ורק בשמירת הסדר. המשמר האזרחי, בדומה לאגודות ההג"א, פוזר, ואחדים מחבריו שולבו בארגון 'ההגנה'. רק בדצמבר 1947, בראשיתה של מלחמת העצמאות, חידש המשמר האזרחי את פעילותו במסגרת התארגנות העורף במלחמה.